

УДК 902.62 : 903.4 (477.85/.87) “07/09”

РАЙКОВЕЦЬКА КУЛЬТУРА В УКРАЇНСЬКОМУ ПРИКАРПАТТІ: ХРОНОЛОГІЯ І ПЕРІОДИЗАЦІЯ

Михайло Филипчук

*Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут археології*

79000 вул. Університетська, 1
Львів, Україна

Розглянуто стан проблем хронології та періодизації пам'яток останньої чверті I тисячоліття н.е. в українському Прикарпатті. Проаналізовано теоретико-методологічні підходи формування археологічної бази датування селищ та городищ райковецької культури і на цій основі запропоновано власні підходи та узагальнення щодо зазначеного кола питань.

Ключові слова: райковецька культура, українське Прикарпаття, керамічний посуд, горщик, хронологія, періодизація, фаза, етап, період, Буківна, Кодин-I, Кодин-II, Незвисько, Стільсько, Пліснесько.

Вивчення кераміки слов'янської доби на території України, як і в сусідніх слов'янських регіонах, розпочалося одночасно з першими археологічними розкопками. Проте її наукове опрацювання стало можливим лише тоді, коли було накопичено чимало матеріалу: горщиків, мисок, цідил, сковорідок, жаровень. Тому, не випадково, вона займає й чільне місце у звітах, публікаціях матеріалу, статтях і монографічних працях. Її розгляд подається під різними кутами зору: виробничим, функціональним та хронологічним. Але найчастіше кераміка все ж таки висвітлюється і використовується дослідниками як датуючий матеріал об'єктів, поселень чи могильників. Саме на ці властивості зазначених знахідок фахівці звернули увагу вже під час перших археологічних розкопок. Так, матеріали курганних могильників і окремі знахідки кераміки, здобуті впродовж кінця XIX–початку XX ст. дозволили віднести відкриті пам'ятки до другої половини I тисячоліття н. е. [50. С. 5–6]. А згодом, протягом 50–60-х рр., коли внаслідок розкопок селищ, городищ і могильників¹ джерельна база суттєво поповнилася новими матеріалами, отримані результати і, в першу чергу, залишки глиняного посуду, дали змогу фахівцям поділити виявлені старожитності на дві асинхронні, генетично-споріднені археологічні культури – типу Праги-Корчака – V–VII ст. та типу Луки Райковецької – VIII–IX ст., а названі культури були ще й почленовані на періоди, етапи, фази. В основу такого розподілу покладено зафіксовані на окремих пам'ятках культурно-хронологічні горизонти, характер керамічного матеріалу і житлових спо-

© Филипчук М., 2008

¹ Бібліографію досліджень цього періоду див. в монографії І. П. Русанової: Русанова И. П. Славянские древности V–IX вв. между Днепром и Западным Бугом. – САИ. – ЕІ–25. – М., 1973. – С. 5–7.

руд, а також появу поселень укріпленого типу. Визначаючи загальні хронологічні рамки вказаних старожитностей, і, зокрема, верхню межу культури типу Луки Райковецької, В. К. Гончаров [26. С. 263–315], а за ним і І. П. Русанова [50. С. 17–22] та інші дослідники практично узгодили її з історичною періодизацією – становленням Київської держави. Іншими словами, членування старожитностей, застосоване нашими попередниками, віддзеркалює теоретичні засади і, як наслідок, тогочасний рівень здобутих ними джерел. Звичайно, що не останню роль під час формування джерел і їх інтерпретації відігравали й пануючі в науці (на той час марксистські) концепції становлення і розвитку східного слов'янства. До речі, подібний підхід панував і в археології інших слов'янських земель. Як слушно зауважила Д. Бялекова, в Чехословаччині, в міру нагромадження джерельного матеріалу, основою членування старожитностей другої половини I тисячоліття н. е. були: керамічний матеріал (Р. Бельц, А. Гйотц та ін.), поховальний обряд (І. Червінка), поява укріплених поселень (Я. Ейснер), соціально-економічні формації (Я. Бем, П. Раткош), державотворчі процеси (Б. Хроповскі) тощо [92. S. 213–214]. Тут варто зазначити, що оперування керамічним матеріалом, як хронологічним індикатором, головним чином, спиралося на результати аналізу за функціональними (горщик, миска, сковорідка), геометричними (форма, пропорції, викінчення вінець посудин тощо) та семіотичними (пальцеві вдавлення та косі насічки на вінцях, рифлений – лінійний, хвилястий, комбінований – орнамент тощо) ознаками. За цим принципом були складені класифікаційно-типологічні схеми, кожна з яких, певним чином, віддзеркалює важливі аспекти відносної хронології та періодизації певного кола пам'яток чи навіть регіону.

Різний якісний рівень джерел та відмінність у послідовності систематизації керамічного матеріалу спричинили чимало дискусій з приводу важливих аспектів хронологічного характеру і, зокрема, часу появи ранньокружальної чи кружальної кераміки. Якщо до цього додати й те, що на формування археологічного джерела, а іноді і на окремі аспекти його інтерпретації, суттєво впливають суб'єктивні фактори (головні завдання тієї чи іншої історичної школи, політичні погляди і теоретико-методологічні засади дослідників), то зрозумілими стають не лише розбіжності в датуванні об'єкта чи пам'ятки, але й у членуванні старожитностей на культури, періоди, етапи та фази.

Правда, останнім часом, згадані погляди на цю проблему починають змінюватися. В статті “К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тысячелетия н. э.” О. В. Сухобоков досить вдало зауважив, що “...при цьому (тобто, наявності окремих знахідок з поховань, скарбів і матеріалів з поселень, поряд з класифікацією і типологією із врахуванням часових модифікацій і співставленні з монетними індикаторами – курсив Ф. М.) захоплюючись хронологічним аналізом названих речей і пошуком відповідних аналогій, не завжди приймаються до уваги як морфологічна специфіка (топографія, характер та ін.) самих пам'яток, так і просторово-часові умови їх існування, а також ігноруються особливості загальної історичної ситуації (зовнішньополітичні фактори) на території їх поширення так само як і в межах макрорегіону” [65. С. 49]. Дійсно, комплексний підхід на всіх етапах вивчення старожитностей, починаючи від формування джерела (компіляції) і завершуючи археологічними та історичними інтерпретаціями (експлікації) дозволяє на якісно новому рівні ставити

і вирішувати чимало зазначених питань. Саме під таким кутом зору ми досліджували багато короткотривалих та довготривалих пам'яток VIII–X ст. українського Прикарпаття протягом двох останніх десятиліть [84. С. 5–16; 85. С. 256–279; 86. С. 279–286; 87. С. 36–46; 89. С. 110–131]. Наведені зауваження та запропонований нами підхід до формування і опрацювання археологічних джерел дозволяє з нових позицій вивчати керамічний матеріал, суть яких полягає в тому, щоб враховуючи сучасний стан досліджень, накреслити нові шляхи систематизації (в існуючих періодизаціях і відносних хронологіях ми зустрічаємося із неоднорідними і застарілими підходами, що лежать в різних площинах) і на цій основі показати специфіку та динаміку місцевого розвитку керамічного посуду.

Ми переконані в тому, що членування старожитностей другої половини I тисячоліття н. е., як кінцевий результат розгляду тих чи інших артефактів в хронологічній площині, перш за все, повинно спиратися на археологічний матеріал, а вже після – співставлятися з письмовими даними та з похідними висновками, типу соціально-економічних формацій, державних утворень тощо. Загальновідомо, що основою періодизації є відносна хронологія, котра, як буде показано нижче, базується на групі ознак місця (“М”), не лише у вузькому, але й в широкому розумінні цього слова. В зв'язку з цим, коротко зупинимося на тих теоретичних підосновах, які панують зараз в наукових колах, але досить часто залишаються відірвані від практичних результатів. Маються на увазі теоретичні визначення часової термінології в археології. Так, з теоретичних міркувань *період* це – “синхронна група типів, що існує раніше, або пізніше інших груп типів; основна ланка відносної хронології” [17. С. 16]. Звернемо увагу на другу частину визначення, оскільки перша віддзеркалює теоретичні підходи другого етапу розвитку археологічної науки, для якого характерною була якраз побудова класифікацій і типологій. Щодо відносної хронології, то він (період) є похідним моментом, тобто базується на її результатах, а значить і повинен розглядатися після неї. Даний підхід має принципове значення. Порушення вказаної послідовності є причиною упередженого ставлення до розподілу пам'яток, груп чи навіть окремих об'єктів в часі, внаслідок чого сформоване джерело стає неповноцінним. Його неповноцінність полягає в тому, що ознаки групи час (“Ч”) є мало-, а то й недостовірні. До речі, останні дуже часто негативно позначаються не лише на розробці типологічних побудов, але й під час узагальнень, коли відтворюється динаміка тих чи інших явищ. Очевидно, що уникнути цього можна лише тоді, коли на основі добре стратифікованих асинхронних комплексів довготривалих поселень простежуються фіксовані зміни у рухомому та нерухомому матеріалі. Довготривала робота на таких пам'ятках дозволяє стверджувати, що розробка відносної хронології для окремого поселення, чи археологічної культури взагалі, можлива лише на основі аналізу об'єктів та рухомих матеріалів асинхронних комплексів, в яких висхідним (первинним) моментом є місце об'єктів, а похідним (другорядним) – колекції знахідок з них. Необхідність пошуку такої, теоретично обґрунтованої, послідовності розгляду змін матеріальної культури і, в першу чергу, керамічного посуду, котра би базувалася на групі ознак, що вказують на місце як в широкому, так і у вузькому розумінні цього слова, вже давно назріла. З цього приводу в слов'яно-руській археології існують різні думки. Окремі фахівці відбирають матеріал за комплексами, надаючи перевагу

артефактам, які було віднайдено “in situ” – на черенях і в завалах печей, на долівках житлово-господарських споруд, дні ям тощо [32. С. 22–27; 50. С. 14–15; 51. С. 93–100; 54. С. 11; 39. С. 12–38]. Інші відносили і відносять до того чи іншого об’єкта усі, без винятку, знахідки в т. ч. і із заповнень заглиблених котлованів, [4. С. 366; 67. С. 8; 68. С. 14–37; 44. С. 206–212] або ж навіть пов’язують з ними матеріал, що знаходився поруч в культурному шарі [40. С. 3–13]. В такому розмаїтті підходів у відборі рухомого матеріалу ми повністю погоджуємось з тими фахівцями, які акцентують свою увагу на знахідках виявлених “in situ”, оскільки ці рухомі артефакти фіксують час припинення функціонування об’єктів. Матеріал, відібраний подібним чином, треба вважати достовірним, тобто таким, що має безпосереднє відношення до досліджуваних жител, господарсько-виробничих споруд, ям тощо і може бути вагомим аргументом в процесі комплексного аналізу, який передбачає врахування змін як стратиграфічно розчленованих об’єктів, так і керамічного посуду, що віднайдений в них. Знахідки, котрі походять із заповнень об’єктів, чи з культурного шару довготривалих поселень, значною мірою є перевідкладені і навіть перемішані протягом їх функціонування та в наступні часи. В першу чергу, вони несуть інформацію орієнтаційного характеру, вказуючи на приблизні хронологічні рамки пам’ятки та її тип, а значить не мають прямого, безпосереднього відношення до функціонування досліджуваних об’єктів і під час комплексного аналізу рухомого матеріалу претендують на роль малодостовірних, а то й недостовірних джерел.

Поділ знахідок за наведеним принципом лежить не лише в основі ведення пошукових польових робіт, але й в подальшому його опрацюванні. Передусім, це стосується найчисельнішої категорії артефактів – керамічних посудин, які відігравали і ще довго будуть відігравати важливу, але не виняткову роль у вирішенні питань відносної хронології та періодизації ранньосередньовічних поселень і могильників.

З часу виділення В. К. Гончаровим кераміки, а на її основі – і райковецької культури [26. С. 307], велика увага дослідників була прикута до вивчення цієї категорії рухомого матеріалу. Тому він був неодноразово систематизований. Як правило, базуючись на власних матеріалах, кожен науковець виводив типи, котрі в свою чергу поділяв на види, підвиди, варіанти і т. п., акцентуючи свою увагу на стилістичних ознаках виробів. Так, типологія ліпного і кружального посуду, що була розроблена І. П. Русановою, головним чином, спирається на профілювання і пропорції горщиків [50. С. 10–16; 51. С. 93–100; 54. С. 10–15]. Дещо інший підхід застосовував В. В. Ауліх. Визначальними ознаками у виділенні типів він вважав зміни верхніх частин посудин, які співставляв з відомими на той час хронологічними індикаторами [4. С. 366–379]. Подібної методики дотримувався і Б. О. Тимошук. Він розглядав еволюцію плічок, горла й вінець на тлі окремих стратиграфічних спостережень [67. С. 8; 68. С. 14–37]. Незважаючи на те, що всі наведені і не наведені підходи¹ в систематизації матеріалу базуються на ознаках зовнішнього вигляду, між ними є чимало розбіжностей, які

¹ Повніша історія досліджень слов’янської кераміки VIII–X ст. Правобережної України подана в книзі В. О. Петрашенка. Див.: Петрашенко В. О. Слов’янська кераміка VIII–IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров’я. – К., 1992. – С. 6–15.

ускладнюють використання запропонованих типологій на практиці. За висловленням В. Д. Барана "...подібна ситуація викликана відсутністю універсальної типологічної класифікації слов'янської кераміки. Однак її вивчення показало, що для визначення типів, підтипів горшків найбільш ефективно використовувати профілювання бочка з врахуванням висоти розміщення плічків і ступінь їх заокругленості. Постановка плічків по відношенню до висоти посуду разом з профілюванням вінець, діаметром горла і дна визначають загальну форму"[10. С. 10], яку покладено в основу тієї чи іншої систематизації.

Останнім часом з'явилась перша монографічна праця, присвячена ранньо-середньовічній кераміці [45]. Аналізуючи матеріали Середнього Подніпров'я VIII–X ст., В. О. Петрашенко, зробила вагомий внесок у вивчення цієї категорії знахідок. Запропонована нею класифікація опирається "на статистичний метод аналізу кераміки, а також порівняльно-типологічний, в якому використовуються елементи математичного аналізу і традиційного візуального спостереження" [45. С. 22], що дозволило доволі успішно розробити відносну хронологію пам'яток цього періоду для Середнього Подніпров'я. Хоча в загальних рисах подібний процес розвитку кераміки цього часу спостерігається і в Прикарпатті, проте механічне перенесення розроблених типів, видів, підвидів і варіантів на його підґрунтя було б, на нашу думку, помилковим. Отже, встановлення відносної хронології в розвитку поселень досліджуваного регіону, тобто послідовності фактів, явищ чи процесів у часі, без врахування причинно-наслідкових зв'язків між ними, базується, в основному, на порівняльному, стратиграфічному та статистичному методах, що сфокусовані на найбільш масовий матеріал – кухонний посуд. В той же час, складність пошуку єдиного закону розвитку кераміки призвела на практиці до підміни основної ідеї типологічного методу об'єктивним упорядкування археологічного матеріалу – класифікацією [90. С. 72–73].

Загальновідомо, що класифікацію кераміки на комплікативному рівні прийнято робити за функціональними ознаками, тобто за їх призначенням: горщики, сковорідки, жаровні, миски, цідила. В масі цих виробів домінують кухонні горщики. Вони зустрічаються практично в кожному відкритому об'єкті, незалежно від його призначення. Згідно розроблених типологій впливає, що з плином часу пропорції і форма (зокрема, придонна частина, плічка, шийка, вінця) зазнають поступових змін [50. С. 10–16. Таб. 6–29; 71. С. 64–65. Рис. 26–27 та ін.] На певних етапах розвитку зазначені зміни супроводжуються вдосконаленням технології виготовлення посуду. Перш за все, це стосується застосування гончарного круга та спеціальних печей для випалу кераміки, хоча еволюціонує також і орнаментика. Наведені ознаки вичерпують інформацію про характер кухонних горщиків останньої чверті I тисячоліття н. е. Незважаючи на проілюстровану дослідниками еволюцію, зв'язок між характерними ознаками цієї категорії посуду залишається ще до кінця не розкритим.

Другу групу кухонного посуду складають сковорідки. Вони, здебільшого, зустрічаються на чернях печей та долівках житлових споруд. На думку багатьох спеціалістів, їхня поява припадає на часи існування культури типу Прага-Корчак [10. С. 16. Рис. 8, 4, 11, С. 31. Рис. 15. Табл. XXVIII, 3. Табл. XLII, 7. Табл. XLVI, 4. Табл. XLVII, 6. Табл. LIV, 3. Табл. LXII, 7; 5. С. 58. Табл. 6, 4. С. 62. Табл. 10, 10, 17. С. 63. Табл. 11, 3, 4, 24.

С. 66. Табл. 14, 4, 14, 19. С. 69. Табл. 17, 6, 8; 67. С. 10. Рис. 1, 27. С. 14. Рис. 3, 10. С. 20. Рис. 6, 6, 7 та ін.], а зникнення – на XI–XII ст. [78. С. 47. Рис. 21, 9. С. 52. Рис. 26, 1, 2, 7]. Аналіз колекцій з різних поселень вказує на те, що всі, без винятку, сковорідки є ліпними. Впродовж свого побутування їхня форма, текстура тіста та випал не зазнають відчутних змін, а це значить, що вони (сковорідки) належним чином не віддзеркалюють коротких часових змін. Функції сковорідок, як і попередньої групи кераміки, були визначені археологічно та етнографічно. Вони призначалися для приготування м'ясних приправ тощо. Підтвердженням цього є їхня форма, параметри, деякі аспекти технології виготовлення, зокрема, “підлощення” внутрішніх стінок і дна тощо.

До третьої групи кухонного посуду необхідно віднести жаровні – масивні, підпрямокутної форми (шириною – до 0,5, довжиною – до 0,7 і висотою – до 0,2 м) вироби з товстими (до 0,07 м) стінками. Як правило, їх віднаходять поблизу опалювальних пристроїв, а іноді (у випадках, коли об'єкти раптово припинили своє існування) – на печах. Таке місцезнаходження жаровень наштовхнуло окремих дослідників на думку про те, що це частина опалювальних споруд [61. С. 286]. Протягом усього часу побутування (IX–XII ст.) [108. С. 242] їхня форма, технологія виготовлення та функції залишались незмінними. Жаровні конструювалися ручним способом з важкосуглинкового керамічного тіста, до якого додавали шамот і полову, після чого випалювали на вогнищах за низьких температур. Такий технологічний рівень повністю відповідав їхньому призначенню – підсушуванню насіння перед розмолотом, а також можливій випічці хліба.

Наступну, четверту групу керамічних виробів, репрезентують знахідки ліпних, дещо підправлених на слаборотачійному крузі, мисок. Вони відносяться до столового посуду. Цілі форми зустрічаються дуже рідко, фрагменти – відносно частіше. Незначну кількість мисок виявлено в керамічних комплексах Незвиська [62. С. 227], Кодина [54. С. 73. Табл. 13, 17], Буківни [78. С. 35. Рис. 10, 4], Горішніх Ширівців [67. С. 22. Рис. 8, 17] та інших пам'яток. Це – невисокі посудини конічної форми (діаметром дна – 0,10 м, вінець – 0,25–0,30 і висотою – до 0,15 м). Варто зауважити, що хоч вони і з'являються одночасно із вжитком гончарного круга, проте тривалий час (протягом IX–XI ст.) лише підправляються на ньому. Простежити еволюцію зазначеної групи посуду на основі малочисельного матеріалу зараз поки що неможливо, хоч чеськими вченими й розроблена їхня типологія [108. С. 242], яка частково віддзеркалює хронологічний аспект.

Останню, п'яту групу керамічного посуду, складають цідила, названі дослідниками також мисками-цідилами, сирницями і т. п. Вже самі найменування вказують на їхнє функціональне призначення, оскільки у свій час вони використовувалися для проціджування молока та виготовлення сиру. Подібно до мисок – це ранньокружалні товстостінні вироби конічної форми на масивному піддоні, з однією або декількома отворами в нижній частині. На відміну від мисок, вони мають ширший діапазон побутування, з кінця VII–до початку XIII ст. [39. С. 55. Рис. 49, 5; 68. С. 16. Рис. 2, 7; 80. С. 367]. Впродовж зазначеного часу для них незмінними залишаються всі характерні ознаки: важкосуглинкова текстура тіста з домішками шамоту, ліпне конструювання тіла, вогнищевий випал та стабільні пропорції.

Як видно навіть з поданих коротких характеристик, чотири групи керамічного посуду (сковорідки, жаровні, миски, цідила) майже не зазнали відчутних змін, на основі яких можна було б простежити їхній розвиток в часі. Сковорідки, миски і цідила виготовлялися з важкосуглинкового керамічного тіста з домішками шамоту, а конструювання форм проходило на слаборотачійному крузі шляхом кільцевого наліплення. Після просушування вироби випалювали на відкритих вогнищах, або в побутових печах. Колір проаналізованих фрагментів та характер керамічної маси вказує на низьку температуру випалу, дещо вищу від межі фізичного випаровування води, тобто близько $450^{\circ}\text{C}+(50-100^{\circ}\text{C})$. Характер керамічного тіста та функції виробів не потребували кращого випалу. При температурі понад 600°C стінки посуду, виготовленого на основі важкосуглинкового тіста з домішками шамоту, деформуються. Крім того, саме їхнє призначення (піджарювання приправ, підігрів молока, підсушування зерна, випічка хліба тощо) не спонукало тодішніх мешканців до вдосконалення технології виготовлення, оскільки, в процесі експлуатації цей посуд, як правило, не зазнавав довготривалої дії вогню, яка б викликала значне розширення внутрішньої будови стінок. Впродовж свого побутування форми мисок, цідил, сковорідок та жаровень також залишалися незмінними, а значить, належним чином вони не віддзеркалюють того поступу, на основі якого можна було б вирішувати питання відносної хронології. Лише разом з іншим рухомим матеріалом і, зокрема горщиками, їх питома вага в плані датування суттєво зростає. Наприклад, якщо в комплексах з кружальною, трапляються невизначні фрагменти ліпної кераміки, зокрема, мисок, цідил, сковорідок, жаровень то це ще не вказує на їхнє раннє походження, оскільки головним хронологічним визначником в цій ситуації, слідом за стратиграфічними даними та особливостями об'єкта, є саме характер горщиків.

З усіх груп кераміки певний прогрес спостерігається лише у виготовленні кухонних горщиків, на чому справедливо наголошується всіма дослідниками ранньосередньовічної доби. Окремі зміни форм, пропорцій та орнаменталізації склали основу типологічних побудов. Незважаючи на практично однаковий підхід у систематизації, розроблені типології відрізняються між собою часом побутування того чи іншого типу та появою ранньокружальної і кружальної кераміки, кількістю виділених типів, підтипів, варіантів, що складає великі труднощі їхнього використання. На наш погляд, основна причина подібного стану, полягає у різному відборі матеріалу з досліджених об'єктів, притягненні вибіркового ознак для систематизації, а також неоднаковій послідовності аналізу виділених критеріїв. Оскільки наше ставлення до відбору матеріалу висловлене вище, то надалі увага акцентуватиметься на групах ознак матеріалу та послідовності їх аналізу.

Згідно систематизації, запропонованої Ж.-К. Гарденом, кожен артефакт характеризується шістьма групами ознак: "...трьома "внутрішніми": 1) "Фізика" (надалі "Ф") – матеріали, з яких вони були виготовлені, ознаки технологічного характеру і т. д.; 2) "Геометрія" (надалі "Г") об'єктів, тобто їхня форма та особливості, використані для визначення розмірів, профілів, розрізів, об'ємів та ін.; 3) "Семіотика" (надалі "С") – будь-які фігурні ознаки на об'єктах – орнаменти, підписи, сцени, символи, написи і т. д.; та трьома "зовнішніми": 1) "Час" (надалі "Ч") – тобто різноманітні ознаки, що вказують на який-небудь період історії археологічного об'єкта: виникнення, зміна,

зникнення, нове застосування і т. д.; 2) “Місце” (надалі “М”) – поняття в широкому розумінні, не лише просторова чи географічна прив’язка, але й як зв’язок з культурно-історичним середовищем (майстерні, школи, суспільства, культури); 3) “Функція” (надалі “Фк”) – поняття також в широкому розумінні на різних рівнях: фізична чи матеріальна (наприклад, призначення знарядь праці), соціологічна (наприклад, зв’язок приміщення чи об’єкта з різними видами суспільної активності – з політикою, релігією і т. д.), екологічна (наприклад, пристосування поселення до складних природних умов), символічна (наприклад, значення мистецьких пам’яток і т. д., груп ознак)” [23. С. 120–122]. Теоретичне обґрунтування цих позицій підкріплене настільки вагомими аргументами, що й досі не викликало суттєвих заперечень з боку опонентів і, на нашу думку, може бути застосоване під час систематизації ранньосередньовічної кераміки. Коли це так, то чи не найважливішою стороною зазначеної проблеми залишається послідовність аналізу груп ознак. До речі, ще в середині 50-х рр. А. Августиннік запропонував вивчати давню кераміку за послідовністю її виготовлення. Своє кредо він сформулював наступним чином: “Кераміка, як продукт суспільного виробництва, повинна мати класифікацію побудовану на ознаках, що створювалися в процесі виробництва. Це можуть бути особливості керамічного черепка, особливості формування, випалу, оздоблення і своєрідність форми виробу” [1. С. 149]. Не поділяючи ознаки артефактів на “внутрішні” і “зовнішні” групи, дослідник вбачав вивчення кераміки за такою схемою: “А) відбір артефактів за зовнішніми ознаками типових зразків, які характеризують матеріали розкопу в кількісному вигляді; Б) дослідження черепків і виробів за такими групами ознак: I група – форма, розміри, конструктивні особливості виробу або черепка; II група – властивість черепка: а) кількісний і якісний склад керамічної маси; б) характеристика промішування маси; в) метод формування і опрацювання; г) результати дії вогню; III група – викінчення виробу: а) орнаментация, розпис; б) ангобування, інші оздоблення; в) клейма; IV група – призначення виробу: а) експлуатаційні ознаки по наявності на стінках посуду органічних решток; б) експлуатаційні ознаки по сукупності додаткових даних” [1. С. 149]. Інші, спеціальні дослідження в галузі давнього виробництва кераміки (на теренах колишнього СРСР), як правило, опирались на схему А. Августинніка. В них розвинуто і удосконалено теоретичний та технічний підхід під час вирішення цієї проблеми, а також деталізовано окремі її аспекти [14; 15. С. 137–157; 16. С. 10–43 та ін.] Великою заслугою А. Августинніка є обґрунтування послідовності вивчення, як виявилось пізніше, “внутрішніх” груп ознак. Про життєздатність цієї схеми можна судити з того, що більше ніж через чверть століття вона не ввійшла в протиріччя з позицією Ж.-К. Гардена [23. С. 114–208]. Узагальнюючи набуті досягнення, Ж.-К. Гарден запропонував чотири шляхи вивчення артефактів, для яких відомими є ті чи інші групи ознак. Ці шляхи стосуються уже сформованих колекцій, а також матеріалів розкопок. Суть запропонованої ним послідовності операцій над матеріалом полягає у встановленні систематичних відповідностей між “внутрішніми” властивостями об’єктів, тобто артефактів, та їх зовнішніми характеристиками, шляхом постійного поступово-оборотного руху між ними [23. С. 131].

Оперування над матеріалом, отриманим за останні роки шляхом розкопок (Плісесько, Буківна, Стільсько, Гологірки) та опрацювання польової документації і фондо-

вих колекцій (Незвисько, Кодин-I, II, Пліснесько та ін.) (рис. 1), базується на наведених теоретичних розробках. На цій стадії дослідження аналіз кераміки починається за умови, коли дві групи “зовнішніх” ознак, а саме – місце і функція є вже відомі в кожному конкретному випадку, тобто ті дані, якими ми володіємо. А це в свою чергу означає, що послідовність запропонована Ж.-К. Гарденом є такою: “М”→“Ф”→“Г”→“С”→“Фк”→“Ч” [23. С. 129–130]. Логіка вибору наведеної схеми підтверджується ще й тим, що аналіз матеріалу починається не з похідної, а з висхідної групи ознак, тобто –місця.

Найраніші керамічні комплекси райковецької культури в українському Прикарпатті виявлено на поселеннях в Кодині [54. С. 28–29, 42–45], Назвиську [62. С. 222–238; 63. С. 98–101], Рашкові [11; 12. С. 176–184], Чорнівці [20. С. 266; 21. С. 224; 52. С. 331; 53. С. 24; 69. С. 80–93] та інших пам’яток. Селища Кодин-I і Кодин-II хронологічно охоплюють як перехідний етап від празької до райковецької культур (період II Б) [54. С. 26–27], так і ранні фази останньої (період III А та III Б) [54. С. 26–28], які були виділені на основі стратиграфії асинхронних об’єктів [54. С. 24] та еволюції форм ліпних і кружальних горщиків [54. С. 10–14]. Нажаль, у детальному описі відсутні стратиграфічна колонка на конкретній ділянці локалізації будівель, ям, та в їхніх заповненнях, а також рівень денної поверхні, тобто всі ті ознаки, що характеризують місце того чи іншого об’єкта в широкому розумінні цього слова. Виділяючи періоди, дослідники уникнули “присутності” лише явно різночасових об’єктів, деструкції яких перекриваються пізнішими, або перекривають раніші споруди та ями. Ті ж об’єкти, що знаходяться поряд і не перекриваються (ж. № 1, 2 – період III А; ж. № 3, 32 і ж. № 18, 19 – період III Б та ін.) [54. С. 71. Табл. 10], віднесені ними до одного періоду, хоча під кутом зору планіграфії вони є, без сумніву, асинхронні. Навіть загальні риси еволюції керамічних комплексів, що простежуються в матеріалах зазначених поселень, а саме видозміна форми верхніх частин горщиків та їх орнаментики [54. С. 10–17, кореляційна таблиця. – С. 34а], не дозволяють, на нашу думку, розмежувати ці та інші об’єкти, оскільки під час систематизації була застосована інша послідовність розгляду груп ознак, а також не враховувалися фізичні властивості керамічного тіста. Хоч доступне, на даний час для нас джерело – введені у науковий обіг матеріали з поселень-Кодин I та II – не дає змоги внести корективи, в запропоновану дослідниками періодизацію і хронологію, і детальніше розчленувати різночасові комплекси та показати планувальну структуру селищ в статичних зрізах й динаміці, проте уже зараз можна з впевненістю сказати, що ціла низка зв’язуючих елементів, котрі простежуються під час застосування обраного нами підходу знаходять своє підтвердження. Перш за все, мова йде про кухонний посуд з найпізніших комплексів, де добре простежується взаємозалежність між вибором текстури керамічного тіста, способом формування та характером випалу. Підсумовуючи розгляд матеріалів з поселень Кодин-I та II все ж таки слід зазначити, що окремі комплекси на досліджених ділянках досить добре розчленовані. А це, в свою чергу, певним чином, дозволяє використовувати запропоновану І. П. Русановою та Б. О. Тимошуком періодизацію і відносну хронологію та погодитися з планувальною структурою окремих частин селища.

Дещо інша картина спостерігається під час аналізу керамічних комплексів з Незвиська. Як було вже зазначено, в польовій документації Г. І. Смірної вдалося

віднайти деякі ознаки групи “М”, зокрема, рівні денної поверхні та максимальні глибини слов’янських об’єктів, які були віднесені дослідницею до раннього періоду райковецької культури ще тоді, коли її критерії лише викристалізувалися, тобто в кінці 50-х рр. [63. С. 98–101]. Введений у науковий обіг матеріал подано в описовому плані, а слов’янський горизонт поділено на два етапи [63. С. 99]. У житлах № 5 і 8 (8а), що належать до першого етапу, зустрічалися посудини одного виду – горщики, які мали архаїчний вигляд. В їхньому тісті домінував шамот, що надавало поверхні стінок риси нерівності та шерехатості [63. С. 99]. Випал посудин світло-жовтого кольору. Черепки в зломі одношарові. Як слушно зауважила дослідниця: “У цих горщиків, на відміну від посуду того ж типу із землянки № 4 (*другий етап* – курсив М. Ф.), вінця майже не відігнуті, а шийка ледве виражена. Їхньою особливістю є також наявність у деяких посудин горизонтально згладженого краю вінець і відсутність будь-якої орнаментатії. За рештою ознак і, зокрема, за технікою ліпки, цей посуд подібний до кераміки з ж. № 4” [64. С. 7] (рис. 2). На думку автора розкопок, “кераміка з цих напівземлянок має багато спільного з керамікою празького типу” [63. С. 99]. Отже, основним видом посуду для цього етапу є “горщики, або як їх називають урни, що мають витягнуті пропорції, слабо відігнуті вінця і ледве виражену шийку. Орнаментатія на цих посудинах швидше за все складає виключення” [64. С. 14]. Така характеристика дозволила Г. І. Смірновій, а дещо пізніше В. Д. Барану [9. С. 204] віднести цей етап до празької культури.

Другий етап дослідженої ділянки селища, на думку дослідниці, слід датувати VIII–IX [63. С. 99], в той час як В. Д. Баран відносить його до VII ст. [9. С. 204]. Нам видається, що згідно планіграфічних і стратиграфічних спостережень спочатку цей етап необхідно розділити на два асинхронні комплекси: ранній і пізній. До раннього відносяться житла, долівка яких підмазана жовто-зеленою глиною. Вони були збудовані відразу ж після першого етапу. Найкращою характеристикою зазначеного комплексу можуть слугувати матеріали з ж. № 4. Як зазначає Г. І. Смірнова, “при зачистці долівки землянки № 4 знайдено тільки ранньослов’янський матеріал, представлений уламками тільки ліпних сіроглиняних горшків з шерехатою поверхнею. В цілому, в житлі зустрічаються два види посуду: 1) посуд першого виду має злегка відігнуті вінця, рівномірно-сферичні боки, що планомірно переходять в дно, діаметр якого порівняно із загальною висотою посуду, невеликий; 2) другий вид кераміки представлений уламками сковорідок з вертикальним бортиком” [64. С. 4]. До цього слід додати, що в тісті окремих уламків кераміки поряд з шамотом виступає великозерниста жорства. Орнаментованого посуду небагато. Пальцевими вдавленнями та косими насічками прикрашені вінця горщиків та бортики сковорідок [63. С. 99. Рис. 10, 4]. Таким чином, в ранніх комплексах II етапу селища із Незвиська змінюються: форма горщиків і, зокрема, їх верхня частина, характер формувальної маси, випал, а також з’являється орнамент у вигляді пальцевих вдавлень.

Зміни, що спостерігаються під кінець другого етапу (пізні комплекси), найкраще віддзеркалюють керамічні збірки з ж. № 6, 12 та я. № 27. Якщо посуд з житла № 6 дуже подібний до посуду початків другого етапу і, зокрема, з ж. № 4 [64. С. 9], то вже матеріал з ж. № 12 засвідчує певний прогрес в керамічному виробництві (рис. 3). Хоча основна робота у формуванні корпусу горщиків залишається ще ліпною, проте симетричність

верхніх частин та горизонтальне загладжування стінок вже вказує на використання слаботораційного круга. Водночас, у фактурі керамічного тіста з'являється більший відсоток грубозернистої жорстви, яка разом з шамотом ще складає основу домішок. Порівняно з раннім комплексом, колір випалу суттєво не змінився. Змінилася лише стилістика – форма та основні пропорції. Горщики набирають вигляду опуклобочкості, з добре вираженим овальним тулубом, плавними заокругленими плічками, невисокою, відносно короткою, шийкою, чітко відігнутими назовні косозрізаними вінцями [64. С. 4. Табл. 7] (див. рис. 3). Профілі верхніх частин практично не відрізняються від ранньокружальних та кружальних фрагментів кераміки з я. № 27. Як зазначає дослідниця, цей “грубий ліпний посуд супроводжувався керамікою, виготовленою на гончарному колі (Табл. XVI, 1–6). Остання відрізняється доброю глиняною масою з домішками колчедану, який надає поверхні посудин золотистий відблиск, гарним випалом і багатою орнаментациєю у вигляді горизонтальних і хвилястих канавок. Відігнуті вінця цих посудин мають косо-, або горизонтально зрізаний край” [64. С. 13].

Як бачимо, наприкінці функціонування Незвиського селища з'являється ранньокружальна та кружальна кераміка. Її поява характеризується змінами фізичної маси, техніки і технології конструювання, пропорцій і форм, випалу та орнаментациї, які почергово виступають впродовж всього другого етапу. При цьому необхідно зауважити, що наведений вище прогрес у виготовленні горщиків підтверджується не тільки стратиграфічно, але й синхронними, поступовими змінами в житлобудівництві та планувальній структурі, а саме – в незначному збільшенні параметрів земляних котлованів, в деяких відмінностях під час спорудження опалювальних пристроїв та потужні долівок тощо. Наприклад, в ранніх комплексах (ж. № 8а, 5, 10 та, “нововведені” нами житла в кв. 6б – 6в, 7а, 7в) розміри стін земляних котлованів сягають від 2,4 до 3,2 м, долівки утрамбовуються жовтими суглинками, а печі-кам'янки, складені з масивного каміння. А в об'єктах, що відносяться до пізнього комплексу, зокрема в житлах № 4, 8, 11, 13 і заглибленій споруді, яка злокалізована нами в квадратах 8ж, 8з, 9е, 9ж, 9з, спостерігається незначне зростання середніх розмірів земляних котлованів, від 2,8 до 3,4 м, а земляні долівки утрамбовуються жовто-зеленою глиною. Житла № 6, 12, 14, 15 і два “нововиявлених” в кв. 6е, 6д, 7е, 7д та 3д, 3г, 4д, 4г характеризуються подальшим зростанням середніх розмірів стін земляних котлованів (від 3,0 до 3,6 м), слабовираженою долівкою та використанням дрібного каміння для спорудження печей-кам'янок (рис. 4).

Перехід від ліпного до ранньокружального посуду є надзвичайно важливою ланкою в розвитку гончарної справи як в плані хронології (група ознак “М”), так і технології виготовлення (група ознак “Ф” та “Г”). Ці групи ознак настільки взаємозв'язані і взаємозалежні, що ще раз обґрунтовувати їх та доводити право на існування, на наш погляд, немає потреби. А тому, підтвердження синхронності змін в технологічному процесі та часі переходу до ранньокружальної кераміки на інших поселеннях має неабияке значення. Таку ж картину, щодо появи ранньокружальної кераміки, яка простежується в Незвиську, можна було б спостерігати детально проаналізувавши матеріали селищ Рашків-І та Чорнівка-І. На селищі Рашків-І, де розкопано 80 заглиблених жител, Я. В. Баран виділяє за хронологічною схемою Б. О. Тимощука три етапи розвитку

селища протягом VII–початку IX ст. [12. С. 176]. Ці етапи він простежує на базі асинхронних комплексів. Однак, поставивши перед собою зовсім інші цілі та опираючись на вже розроблені на той час схеми періодизації і хронології, дослідник не звернув належної уваги на ті питання, які ми зараз розглядаємо. Водночас, навіть неглибоке ознайомлення з матеріалами селища Рашків-I [11. С. 3–6; 12. С. 176] дозволяє висловити думку про аналогічність технологічного процесу керамічного виробництва протягом третього етапу існування селища.

Не менш цікавими та важливими є матеріали з селища Чорнівка-I. Тут, згідно попередніх повідомлень [20. С. 266; 21. С. 224; 52. С. 331; 53. С. 24; 69. С. 80–93], на дослідженій ділянці відкрито більше двох десятків жител та півтора десятка господарських ям. Оскільки результати досліджень у повному обсязі ще не введені у науковий обіг, то зупинятися на окремих його частинах, на нашу думку, ще передчасно. Разом з тим, потрібно відзначити, що непогану уяву про перехід до ранньокружальної кераміки можна проілюструвати матеріалами з поселення Чорнівка-II, яке розташоване поблизу селища Чорнівка-I. В 1979 р. автором у складі Прикарпатської слов'яно-руської археологічної експедиції АН СРСР досліджувалися три асинхронні житла, які І. П. Русанова (керівник експедиції) віднесла до VIII–X ст. [52. С. 331; 53. С. 24]. В цьому контексті важливий не стільки сам факт наявності різночасових об'єктів в тій частині поселення, котра зараз перебуває під лісовим покривом, скільки стратиграфічні спостереження та аналіз рухомого матеріалу, що є в нашому розпорядженні. Так, характер заповнення, рівні денної поверхні та інші ознаки групи "М" вказують, що земляні котловани двох найраніших заглиблених жител (№ 4 та 5) зазнали впливу антропогенного фактора, а на залишки найпізнішого (№ 3) – впливали лише природні чинники, про що також свідчить і збережена западина, тобто поверхневі сліди об'єкта, на місці останнього. Віднайдений в зазначених об'єктах матеріал підтвердив послідовність та взаємозв'язок тих змін у виготовленні керамічного посуду, що спостерігаються на завершальних етапах розвитку Кодина-I, II та Незвиська.

Перехід до виготовлення ранньокружального та кружального посуду, тобто подальший поступ у виготовленні кераміки, простежується на матеріалах Буківни і Пліснеська – пам'ятках, де на значній площі досить добре розчленовані різночасові комплекси.

За стратиграфічними даними дослідженої ділянки селища простежено три періоди його розвитку: ранній (слов'янський), середній (перехідний) Буківна (рис. 5, 6) та пізній (давньоруський – XII–середини XIII ст.) (див. рис. 6). Як і на прикладах попередніх пам'яток, тут застосовано обраний нами підхід систематизації рухомого матеріалу. Стратиграфічні спостереження (рис. 7) дають підстави виокремити об'єкти раннього періоду до трьох послідовних етапів розвитку. Для цих етапів притаманні кухонні горщики, які за текстурою керамічного тіста, формою, пропорціями, технікою конструювання, випалом та орнаментациєю можна поділити на три відповідні групи. У текстурі керамічного тіста горщиків першої групи переважає грубий середньозернистий шамот (рис. 8, 5–8; 9, 1–10; 10, 2–3), або ж середньозернистий шамот та жорства (рис. 11, 1, 2; 12, 1, 3). Детальні спостереження над зламами стінок вказують на технологію конструювання цього посуду шляхом кільцево-спірального наліплення на слаборо-

таційному крузі. Випал проводився на слабкому вогні, можливо відкритому вогнищі чи в звичайних печах, оскільки зібрані фрагменти мають блідо-жовтий та блідо-сірий колір. Вигляд горщиків зберігає овалоподібну форму з максимальним розширенням у 2/3 частині їхньої висоти. Вінця ледь відхилені, з вертикально-зрізаною і заокругленою верхньою губою, яка іноді прикрашена пальцевими вдавленнями чи косими насічками, або ж сильновідхилені, косо зрізані. Варто зауважити, що обидва варіанти вінець співіснують протягом функціонування ж. № 43 [78. С. 10–14, 17, 36. Рис. 11, 1–3, С. 37. Рис. 12. С. 38. Рис. 13, 5–10. С. 39. Рис. 14. С. 44–45. Рис. 19. С. 50. Рис. 24, 2–3].

Протягом другого етапу керамічна група характеризується значними технологічними змінами, котрі фіксують своєрідний “технологічний стрибок”. У текстурі керамічного тіста поступово зникає шамот. Його місце займають мінерали (жорства, велико- та середньозернистий пісок), замішані на легкосуглинковій основі. Профілювання пустотілої ємкості формується на швидкоротаційному крузі, а це значить, що кільцево-спіральний метод конструювання поступово переходить у витягування. Внаслідок застосування нової техніки конструювання горщики виходили асиметричними, хоча їхня форма зберігає основні пропорції, які присутні для попередньої групи. Найбільше розширення припадає на 2/3 частину посудин. Плічка і шийка стають дедалі краще виражені, а верхня губа вінець викінчується вертикальним та косим зрізом. Удосконалюється й випал. Цеглястий та світло-сірий кольори стінок свідчать уже про те, що випалювання проходить в гончарних печах. Докорінно змінюється і орнаментика. На вінцях, шийці і тулубі з’являються рифлені візерунки у вигляді прямих і хвилястих ліній. Про тісний зв’язок першої і другої груп свідчать керамічні комплекси з жж. № 33 (див. рис. 8. 5–10), № 34 (див. рис. 12), № 43 (див. рис. 9), 54а (рис. 13, 12–15), я. № 36 (рис. 14, 1–4), 41 та 44 (рис. 15, 1–4, 6–7), де простежуються зміни у всіх групах “внутрішніх” ознак: формі, профілюванні верхніх частин посуду, текстурі тіста, випалі та орнаментатії. Тут слід зазначити, що керамічне виробництво, як і виробництво взагалі, завжди знаходиться в динаміці, охоплюючи хронологічно суміжні етапи.

Протягом третього етапу текстура керамічного тіста стабілізується. До легкосуглинкової основи гончарі добавляли мінеральні домішки і, зокрема, пісок. Його кількість досягає від 40 до 70 %¹. Одночасно збільшується й вміст органіки, яка становить 7–12 % від маси керамічного тіста². Нова, якісно відмінна текстура керамічного тіста, вимагала, очевидно, не лише удосконалення техніки конструювання, але й технології випалу. Поряд з одношаровим цеглястим (нередукованим) випалом з’являються перші ознаки редукції. Вони простежуються у вигляді темно-цеглистого, темно-коричневого та сірого кольорів як в одношарових, так і тришарових зламах стінок. Все це свідчить про пічний випал горщиків у особливому, редукованому (відновлювальному) режимі. В процесі випалу він дозволяв заповнювати пористість стінок хімічним шляхом, тобто димленням. Формування ємкості відбувалося на швидкоротаційному крузі за допомо-

¹ Механічно-структурний аналіз зразків кераміки з Буківни, Пліснеська і Стільська проведено в лабораторії географічного факультету ЛНУ імені Івана Франка.

² Аналіз проведено науковим співробітником Науково-дослідного інституту землеробства і тваринництва Західного регіону України В. Лукомською.

гою витягування. На внутрішніх і зовнішніх стінках посудин збереглися спіралеподібні сліди. Ззовні вони іноді вкриті тоненьким (до 0,5 мм) прошарком мучнистої суспензії. Пропорції і форма горщиків зазнають незначних змін – середня і нижня частини набувають овалоподібної форми. Однак, максимальне розширення все ще припадає на 2/3 загальної висоти. Плечики і шийка добре профільовані. Спостерігається також контрастний перехід до вінець, які сконструйовані у вигляді косоного зрізу (див. рис. 15, 1–4; 16, 7–8). Останній згодом переростає в слабо- (див. рис. 13, 12; 15, 7; 17, 18–19) та добре виражений манжет (рис. 18; 19, 1–2; 20, 1–2; 3–5). На плічках і шийці з'являється рифлений і хвилястий візерунок з п'яти–шести паралельних ліній, а також штампиковий орнамент у вигляді косих насічок. Варто зауважити, що за всіма показниками аналогічна кераміка має масове поширення на короткотривалих поселеннях в Коростоватій, Стільську, Гологірках та інших пам'ятках, що відносяться до цього етапу.

Протягом двох наступних періодів функціонування селища спостерігається подальша еволюція цієї категорії посуду. Всі горщики з об'єктів середнього (жж. №№ 9, 32, 42, 54, яя. №№ 44, 49) і пізнього (жж. №№ 2, 3, 4, яя. №№ 37, 38, 35, 4, 8, 9) періодів, виготовлені з легкосуглинкового тіста з домішками середньо- та дрібнозернистого піску. Проте, його кількість значно менша, ніж в третій групі першого періоду. Вона складає всього 40–50 % від загальної маси, а кількість органічних домішок досягає 10–15 %. Формування посуду здійснювалося на швидкому ротаційному крузі шляхом витягування пустотілої ємкості з одного шматка керамічного тіста. На зовнішніх стінках виробів проступає мучниста суспензія товщиною до 0,05 мм. Кардинальних змін зазнає випал виробів. Майже вся кераміка виявилась редукованою, тобто є сірого, темно-коричневого, темно-сірого та чорного кольорів, з однотиповим забарвленням в зломі (рис. 21). Водночас поступово змінюються об'єм і пропорції кухонних горщиків. Максимальне розширення тулуба переноситься до 3/4 висоти посудин, простежується контраст у переході від плічок до шийки, яка укорочується і стає вертикальною, а також від шийки до вінець. Останні значно потовщуються, стають масивними, рельєфно вираженими із закраїною з внутрішньої сторони. Дещо іншою є і орнаментика. Рифлений лінійний візерунок, у вигляді широких горизонтальних ліній (шириною 2–3 мм і глибиною до 1,5 мм), покриває плічка та тулуб.

Впродовж цих періодів прогресивні зміни охоплюють не лише керамічне, але й інші види виробництва, в т. ч. й житлове та господарське будівництво, планувальну структуру поселень тощо. Оскільки зазначені періоди (II і III) селища Буківна виходять за рамки наших зацікавлень, то на них ми зупинитися більше не будемо, хоча в плані хронології давньоруських пам'яток це надзвичайно важливо. Отже, матеріали отримані під час розкопок селища Буківна демонструють всебічну еволюцію кераміки в часи впровадження і становлення як слабо-, так і швидкоротаційного гончарного круга.

На подібний шлях розвитку кухонних керамічних горщиків вказує аналіз матеріалів і з інших пам'яток, зокрема, Пліснеська (рис. 22, 23). Порівняно з Буківною слов'янський період давнього Пліснеська є значно коротшим, хоча у свій час, найраніші об'єкти окремі дослідники відносили навіть до кінця VII ст. [36. С. 292–294]. Аналіз польової документації і звітів І. Старчука, а також результати наших досліджень дозволили виділити, два періоди: слов'янський та давньоруський [81. С. 22–23; 83. С. 52–53;

85. С. 256–278; 86. С. 279–286] (рис. 25). Основу детальнішого членування, і зокрема виділення етапів, склали стратиграфічні спостереження (перекриття одних об'єктів іншими, глибини котлованів, рівень їхньої денної поверхні, характер заповнення та деякі риси конструкцій споруд в т. ч. і опалювальних пристроїв) (рис. 24).

На першому етапі керамічна група є досить малочисельною. Її найраніші матеріали знаменують початок “технологічного стрибка”. Текстура керамічного тіста віднайденого посуду складається з суглинкової основи і домішок таких мінералів як жорства, велико- та середньозернистий пісок, який добре проступає на поверхні стінок. Випал виробів проводився, очевидно, в побутових печах, оскільки фрагменти горщиків мають однотонне, блідоцеглясте, цеглясте та світло-коричневе забарвлення. Формування пустотілої ємкості відбувалося на швидкоротаційному крузі, про що свідчить не лише описана вище текстура тіста, але й порівняно невелика і рівномірна товщина стінок. Середня і нижня частина горщиків характеризуються овалоподібною формою. Плечики і шийка добре профільовані. Перехід до відігнутих назовні косозрізаних вінець контрастно виражений. Максимальне розширення припадає на 2/3 частини від загальної висоти посудин. На плічках з'являється рифлений лінійний та хвилястий орнаменти (рис. 26). Згодом, протягом другої половини цього етапу, текстура керамічного тіста удосконалюється. Місце жорстви займає велико- та середньозернистий пісок. Така зміна не могла не позначитися на формі посуду. Необізнаність з новими технологічними вимогами призводили до різної усадки, щойно виготовлених на гончарному крузі, горщиків, які набували асиметричної форми (рис. 27). У профілюванні верхніх частин горщиків спостерігається контрастний перехід від шийки до косо зрізаних та ледь помітних манжетоподібних вінець. Решта стилістичних ознак та орнаментика залишаються майже незмінними. Разом з тим, дещо стабілізується й випал. Всі частини посуду мають цеглястий, поки що однотонний колір.

На другому етапі фактура тіста покращується. Внаслідок домішування велико-, середньо- та дрібнозернистого піску, процентний вміст якого досягає 40–70 %, формувальна маса стає легкосуглинковою, що в плані технології є надзвичайно важливо, оскільки конструювання горщиків з такого керамічного тіста можливе лише на швидкоротаційному крузі, шляхом витягування. Пропорції посуду не зазнають відчутних змін. Найбільше розширення залишається на відмітці 2/3 від загальної висоти, а співвідношення інших параметрів виробів не складає винятків щодо посуду райковецької культури. Деяких змін зазнають форма, випал та стилістика. Середня і нижня частини зберігають овалоподібний вигляд. Перехід від тулуба до плічок ледь помітний, а від плічок до шийки дещо плавніший, ніж на попередньому етапі. Косо зрізані вінця трансформуються в слабо виражений манжет. Нова, якісно відмінна текстура тіста, потребувала удосконалення випалу. З'являються перші ознаки редукції. В зломі стінок вже простежується прошарок сивого, або чорного кольорів, що вказує на пічний режим випалу. Плічка і шийка прикрашаються рифленим лінійним (5–6 ліній) та штампиковим орнаментами (рис. 28). Протягом давньоруського періоду кераміка з Пліснеська розвивається подібним чином як на селищі Буківні (рис. 29).

Отже, впродовж часу функціонування кожного окремо взятого поселення, простежуються зміни усіх груп ознак кухонних горщиків: пропорцій і форм, текстури

тіста, техніки й технології конструювання, характеру випалу та орнаментативності. Вони чи не найяскравіше віддзеркалюють хронологічний аспект. А тому, простеження, навіть в загальних рисах, цих змін в масштабі регіону, що базуються на матеріалах з чітко стратиграфічно розмежованих асинхронних комплексів окремих пам'яток, разом з динамікою житлобудівництва і їхньої планувальної структури та окремими часовими індикаторами дозволяють вирішувати питання відносної хронології та періодизації різночасових поселень останньої чверті I тисячоліття н. е.

Еволюція кухонних горщиків з найраніших комплексів зазначеної культури (Кодина-I та II) була показана І. П. Русановою та Б. О. Тимошуком через видозміну форм посуду і, зокрема, його верхніх частин [54. С. 11–15]. Не розглядаючи текстури керамічного тіста і характеру випалу, дослідники все ж таки зазначали, що “ліпна слов'янська кераміка виготовлена з домішками піску, жорстви або шамоту. Зерна домішок проступають на поверхню посудин і роблять її шорсткою. Колір посудин коричневий, або сірий, випал слабкий, черепки, як правило, крихкі і легко ламаються” [54. С. 11]. Крім того, для горщиків типу II, котрі походять не тільки з ранніх (що є цілком закономірно для провінційно-римського часу), але й пізніших комплексів притаманне “туге тісто, дрібні домішки та рівна шорстка поверхня.” [54. С. 14]. Зважаючи на аналогії щодо форм, пропорцій та орнаментативності горщиків, характерних для II етапу Незвиська, III А, III Б періодів Кодина-I та II [63. С. 87; 54. С. 27–28] у нас немає жодних сумнівів в тому, що перехід від використання шамоту до жорстви супроводжується вдосконаленням техніки ліпки на слаборотачійному крузі і появою пічного випалу, що проявляється через сивий та коричневий кольори посудин. Така взаємозалежність (текстура тіста ↔ техніка конструювання ↔ режим випалу) притаманна для будь-якого етапу керамічного виробництва і складає зараз один з напрямків в технологічних дослідженнях над цим матеріалом [95. S. 29–38; 100. S. 175–178; 104. S. 14; 106. S. 304]. Початок зазначеного переходу не є винятком і не несе в собі локальних особливостей, а характерний і для інших регіонів поширення слов'янства. Наприклад, в “закритому комплексі” – могильнику в Прші [107. S. 172] (Словаччина) – виявлено керамічний матеріал, який за тістом, технікою конструювання і випалом аналогічний до матеріалу з пізніх комплексів II етапу селища Незвисько та III А і III Б періодів з Кодина-I, II. Цей могильник дослідник відносить до кінця аварської доби [107. S. 172], тобто до II половини VIII ст. Притягнення аналогій з широковідомих пам'яток доброї збереженості Центральної і Північно-Східної Європи не вбачаємо за доцільне, незважаючи, навіть, на наявність там десятків культурних верств. Так, під час розкопок Ополе Острівка (11 верств) В. Голубовіч розділив матеріал не по об'єктах (“in situ”, “заповнення” тощо), а по верствах. Відсутність детальної стратиграфії і, як наслідок, малодостовірність віднайденого матеріалу, призвело до того, що в одну верству (в т. ч. й до об'єктів) віднесено явно різночасові артефакти [99. S. 116–117 (rys. 3)]. Подібний стан справ характерний і для інших пам'яток цього часу, які часто вважаються еталонними.

Подальшу еволюцію кераміки досить добре ілюструють найраніші керамічні комплекси з Буківни (ж. № 25 → ж. № 5 → ж. № 34 б → ж. № 34 а → ж. № 43 → ж. № 33 → ж. № 40 → ж. № 36), аналіз яких дозволяє висловити думку, що зміни у фактурі тіста призвели до удосконалення техніки конструювання порожнистих емкостей та інтенсивного

пошуку необхідних температури і режиму випалу. На один із ймовірних шляхів зазначеного процесу вказують зміни внутрішніх груп ознак посуду, що були віднайдені в ж. № 43. Без сумніву, весь цей посуд виготовлявся на крузі, але техніка конструювання була, очевидно, різною. Якщо горщики, в тісті яких переважав шамот, виготовлялися шляхом кільцево-спірального наліплення при малих обертах, то один із горщиків, в тісті якого шамоту не виявилось, мабуть, конструювався на швидкоротаційному крузі. Подібно до виготовлення пустотілих ємкостей прогресував і випал. Крім одношарових, поступово з'являються дво- і тришарові в сиченні стінки посуду (див. рис. 15, 1–7). І тут впливає надзвичайно важливий аспект – співіснування різних форм горщиків і, зокрема, їхніх верхніх частин, які для багатьох дослідників є не лише основою під час побудови класифікаційно-типологічних схем, але й своєрідним хронологічним індикатором. Зміна текстури тіста проходила синхронно з вдосконаленням техніки конструювання і, як наслідок, відобразилась на формі посуду та характері орнаментатії. Овалоподібні посудини, в тісті яких переважав шамот, формувалися на слаборотаційному крузі. Вони характеризуються ледь помітним переходом від тулуба до майже вертикальних вінець. Натомість посудини з переважаючим вмістом жорстви у текстурі тіста уже виготовлялися на швидкоротаційному крузі, внаслідок чого зазнало змін і профілювання їхніх верхніх частин. Перехід від тулуба до плічок, а далі і до шийки та вінець, стає більш контрастним. Саме в цей час змінюється і орнаментатія – пальцеві вдавлення і насічки на вінцях горщиків поступаються місцем лінійному і хвилястому орнаментам, які наносились здебільшого на шийці, плічках і тулубі. Отже, форма посуду і характер орнаментатії є не висхідним, а похідним моментом еволюції кераміки і тому не може займати головне місце в хронології чи періодизації.

Подібні зміни у виготовленні кухонного посуду спостерігаються не лише в Прикарпатті. Їхні прояви тією чи іншою мірою зафіксовано на багатьох пам'ятках раннього середньовіччя в сусідніх регіонах: Нітрі на Лупці [93. S. 206 (рис. 21, 22)], Жітавській Тоні [94. S. 100], Скаліці [102. S. 165], Височанах на Дії [101. S. 348] та ін.

Як уже зазначалося вище, керамічна група II етапу селища Буківна (II половини IX ст.) знаменує значний “технологічний стрибок”. У текстурі тіста повністю зникає шамот. Його місце займають жорства, велико- та середньозернистий пісок, що зумовило впровадження нових прийомів конструювання пустотілих ємкостей, зокрема, на швидкоротаційному крузі. Необізнаність з новими технологічними вимогами призводили до різної усадки виготовлених горщиків, котрі набували асиметричної форми. У профілюванні верхніх частин посуду спостерігається контрастний перехід від шийки до вінець, викінчення яких характеризується горизонтальним, косим та вертикальним зрізом, що поступово переходить в слабо виражений манжет. Сказане добре простежується не лише на матеріалах Буківни (ж. № 34а, я. №№ 40, 41) і Плісеська (ж. № 4 та ж. № 7), але й має аналогії в інших археологічних комплексах середньовічної доби в Центральній Європі, які добре датуються стратиграфічними даними та речовим матеріалом. Так, на городищі Поганско [105. S. 3–40 (obr. 8 а, 10, 12 а)], могильниках Голубіч [97. S. 450] і Тварожне [96. S. 491] (Великоморавська доба) були виявлені кухонні горщики, еволюція яких віддзеркалює охарактеризований вище “технологічний стрибок”. Кульмінацію розвитку слов'янської кераміки знаменують III етап Буківни, II етап Плісеська, а та-

кож матеріал з короткотривалих поселень. Головними, визначальними ознаками щодо кухонного посуду в цей час є стабілізація текстури керамічного тіста, конструювання пустотілих ємкостей шляхом витягування, домінування манжетоподібного викінчення вінець і впровадження редукованого випалу. Серед них особливої уваги заслуговує останнє – впровадження редукованого випалу, яке не потрапляло в поле зору фахівців. Редукування, як спосіб усунення пористості стінок посуду і надання йому стійкої водонепроникності, було викликане кардинальною зміною текстури тіста. Оскільки, кухонні горщики використовувалися для приготування їжі, то під час їх експлуатації на стінки посудин тривалий час діють два, різні за своєю природою, чинники – вогонь та рідина. З однієї сторони, різке нагрівання стінок вимагає механічних домішок в якості амортизатора, а з другої – розширення пористості, що проходить при цьому, створює умови для проникнення вологи. Зміна керамічного тіста виявилась однією з найскладніших ланок в технологічному ланцюгу виготовлення кружальної кераміки. Як показали результати аналізу керамічного тіста посуду III етапу з Буківни, II етапу з Пліснеська та із Стільська, до добре промішаної суглинкової маси додавали не лише мінерали, але й органіку. Однак, при високих температурах вона згорала, не даючи бажаного ефекту під час експлуатації. В процесі пошуку нових технологій шляхом проб і аналізу давні гончарі почали вдаватися до редукування. На думку польського дослідника Є. Круппе, суть редукування кераміки полягає в тому, що на певному етапі її випалу закривається піч, в якій завдяки відсутності доступу повітря відбувається надмірне скупчення вуглекислого газу. Внаслідок цього, у керамічному матеріалі проходить хімічна реакція $Fe^2O^3 + CO = CO^2 + 2FeO$ [103. S. 147]. Якщо дія хімічної реакції охоплює всю товщину стінки, то остання є одношаровою в зломі, а якщо лише частково із внутрішньої та зовнішньої сторін – то тришаровою [103. S. 149]. Необхідність редуційного випалу Є. Круппе довів експериментом. Він вибрав велику серію малих посудин, випалених редукованим способом, які наповнив водою. Вона утримувалась два місяці. Натомість, якість горщиків “нередукованих” виявилась значно гіршою. Протягом трьох днів вода повністю витекла [103. S. 150]. Аналогії за технологією випалу простежуються в близькому за формами забрушанському типі [109. S. 467]. Порівняння з цим типом посуду цікаве й з інших сторін. Подібно до Буківни й Пліснеська тут простежується “трансформація” косо- та вертикально зрізаних вінець у манжетоподібні, а на певному етапі з’являється й штампиковий орнамент, що досить широко поширений на горщиках з короткотривалих поселень. Побутування забрушанського типу 3. Ваня відносить до IX–середини XI ст. [109. S. 467].

Підводячи короткі підсумки розгляду кухонних горщиків з ранньосередньовічних поселень українського Прикарпаття під кутом зору хронології необхідно зацентувати увагу на наступних моментах: а) використанні лише достовірних знахідок, а саме тих, які мають безпосереднє відношення до конкретних об’єктів із стратиграфічно розмежованих комплексів, завдяки чому завжди відомою є група ознак місця у вузькому та широкому розумінні цього слова; б) запропонованій послідовності аналізу груп ознак, що притаманні для будь-якого здобутого артефакта, тобто, “М”→“Ф”→“Г”→“С”→“Фк”→“Ч”. Такий підхід дозволяє стверджувати, що впродовж VIII–X ст. змінюються не лише форма, пропорції чи орнаментация кухонних горщиків, як це зазначалося раніше,

але й ознаки інших груп. При цьому, взаємовплив та взаємозалежність постає в дещо іншому порядку: текстура тіста (“Ф”) ↔ техніка конструювання (“Г” та “С”) ↔ режим випалу (“Ф”), які завжди віддзеркалюють хронологічний аспект.

Комплексний підхід встановлення відносної хронології та періодизації пам’яток передбачає всестороннє використання археологічного джерела. Топографічні дані, стратиграфічні характеристики об’єктів (“зміст” та “механізм” заповнення, рівень їхньої денної поверхні, глибина земляного котловану тощо) та їхні конструктивні особливості, еволюція керамічного посуду і, зокрема, горщиків – все це дозволяє в межах пам’ятки виділяти синхронні комплекси, які є основою фаз розвитку, тобто тими найменшими часовими відтинками, що можна зафіксувати археологічно.

На поселеннях, котрі безперервно функціонували протягом тривалого часу, зберігаються залишки асинхронних комплексів, а їх, як ми вже зазначали, можна розмежувати, в першу чергу, за допомогою стратиграфічних даних та аналізу достовірного рухомого матеріалу. Використання для цієї мети будь-яких уже розроблених в традиційному руслі типологічних схем (типів, підтипів, видів, підвидів, варіантів, підваріантів тощо), на нашу думку, є зайвою. Відомі нам типології не дозволяють розділити комплекси з незначним часовим інтервалом. Важливо також зазначити, що фази розвитку, в принципі, навіть синхронних поселень, майже ніколи не співпадають в часі, тобто їх початки, тривалість та припинення функціонування. І це логічно, адже життя не підвладне тим схемам, які ми зараз можемо запропонувати. А тому, фази, головним чином, віддзеркалюють динаміку тих чи інших процесів в межах окремих пам’яток. Таке членування складає основу планувальної структури поселень не лише в статичному зрізі, але й в динаміці.

Розробка відносної хронології пам’яток в масштабі регіону чи культури взагалі і виділення на цій основі таких часових рамок як етапи та періоди розвитку – завдання набагато складніше. Крім того, в контексті цих завдань ще постає і проблема культурної інтерпретації старожитностей останньої чверті I тисячоліття н. е в українському Прикарпатті. Застосування різних підходів в дослідницькому процесі, брак інформації письмових та незначна кількість достовірних археологічних джерел стали тими головними причинами, що призвели до неоднакових поглядів щодо хронологічних рамок та періодизації райковецької культури. До цього треба додати ще й те, що зазначена культура розглядалася і продовжує розглядатися як єдине ціле, своєрідний “моноліт”, без урахування особливостей розвитку так званих “окраїн” майбутньої Київської держави.

Зараз, загально прийнято вважати, що нижня межа райковецької культури окреслюється фінальною стадією празько-корчацьких, а верхня – початком давньоруських старожитностей. Якихось визначальних критеріїв, котрі б базувалися на всесторонньому аналізі археологічних джерел і виділяли її з поміж зазначених культур, практично немає. На думку фахівців, нижній рубіж (щодо попередньої, генетично спорідненої культури), головним чином, знаменується наступними ознаками: незначним відхиленням назовні й орнаментациєю вінець кухонних горщиків у вигляді пальцевих вдавлень і косих насічок [71. С. 64–65. Рис. 26–27; 42. С. 94–95; 43. С. 12–27; 45. С. 90–91], видозміною сковорідок [54. С. 26] та збільшенням площ поселень [71. С. 86–87]. Будь-яких інших,

відмінних ознак матеріальної культури (змін житлобудівництва, топографії поселень, системи господарювання, поховального обряду, і т. п.) не наводиться. Як бачимо, зазначене вище, віддзеркалює лише деякі сторони окремих, не висхідних груп ознак. Незважаючи на розпливчатість критеріїв і певну тривалість процесу переростання однієї культури в іншу, загалом, в питанні датування її нижнього рубежа – кінець VII–початок VIII ст. – майже всі дослідники є одностайні, за винятком хіба що Ю. В. Кухаренка, який вважав, що перехід до райковецької культури припадає на VIII ст. [Пор.: 9. С. 59–79; 10. С. 56–79; 50. С. 17–25; 54. С. 26; 67. С. 41 і ін. із 32. С. 9].

В принципі, подібний підхід застосовується і при визначенні верхнього рубежу культури. На думку Б. О. Тимощука, для нього характерні “керамічні комплекси..., в складі яких є значний процент ліпного посуду, типового для слов’янської археологічної культури. Основною формою кераміки цього часу є гончарні горщики з вертикально зрізаним краєм вінчика, вздовж якого проходить неглибокий жолобок (див. рис. 11, *II*). Ці посудини дістали назву горщиків курганного типу...” [67. С. 41]. Крім цього, він, як і інші дослідники, залучав й опосередковані, часто малодостовірні в зазначеному сенсі, датуючі речі (прикраси, предмети озброєння тощо) з широким діапазоном побутування [67. С. 41; 70. С. 10–24; 71. С. 66. Рис. 26]. Приблизних поглядів, щодо визначення верхньої межі досліджуваної культури, дотримувалися і дотримуються зараз й інші фахівці [2. С. 110; 3. С. 26–59; 4. С. 366–379; 5. С. 108–18; 6. С. 68–74; 33. С. 132–145; 34. С. 153; 35. С. 3–56; 38. С. 3–20; 39. С. 94; 41. С. 108; 42. С. 93, 96–97. Рис. 46; 43. С. 38–43; 45. С. 82–92; 67. С. 44; 71. С. 66; 79. С. 111 та ін.] Оскільки, основну увагу вони звертали на еволюцію керамічного матеріалу і, зокрема, на появу кружальних горщиків, як масового матеріалу, то в датуванні верхнього рубежа між ними є суттєві розходження. Так, згідно В. В. Ауліха [3. С. 26–59; 4. С. 366–379; 5. С. 108–18; 6. С. 68–74] та М. П. Кучери [33. С. 132–145; 34. С. 153; 35. С. 3–56] старожитності IX ст. цього регіону слід відносити уже до давньоруської культури. Іншої думки дотримувався Б. О. Тимошук. Спочатку він визначив верхню межу вказаної культури рубежом IX–X [67. С. 44], а згодом – X ст. [71. С. 66]. Подібну позицію займає і дослідник Верхнього Попруття Л. П. Михайлина [42. С. 96–97. Рис. 46; 43. С. 38–43; 69. С. 92]. В кінці минулого століття А. Т. Сміленко та С. П. Юренко запропонували свій підхід до вирішення цього питання. За їхніми переконаннями “...памятники типа Луки Райковецкой могут быть датированы от конца VII–до конца IX в. Этот период подразделяется на два этапа: первый, ранний, включая сахновский тип, датируется концом VII–VIII в. Для него характерна лепная керамика. Второй, поздний, относится к IX в. и включает памятники, на которых сосуществует лепная и гончарная керамика. Последующий X в. относится, по существу, уже к древнерусской эпохе. *В это время керамика типа Луки Райковецкой еще существует, особенно в отдаленных районах Руси, как составной элемент древнерусской культуры.*” [61. С. 304] (курсив. М. Ф.). Незважаючи на наведені розбіжності, всі дослідники одностайні в тому, що пізній етап райковецької культури слід виділяти на основі співіснування ліпного і кружального посуду. Однак, детальний аналіз матеріалу з добре стратифікованих об’єктів Плісеська, Буківни, а також короткотривалих поселень, дає підстави сумніватися в такому “масовому” співіснуванні, завдяки чому можна було б виділяти окремий етап, а за ним ще й верхню межу

культури. На практиці досить складно віднайти об'єкти, в яких би співіснували ліпні і кружальні горщики. Лише в ж. № 43 з Буківни виявлено (*"in situ"* на долівці) комплекс так званих ліпних і гончарних кухонних горщиків. Таке явище, без будь-яких сумнівів, короткотривале, оскільки віддзеркалює еволюцію способу формування даної категорії посуду: ліпні, ранньокружальні та кружальні горщики. Якщо до цього додати, що в термін гончарна (на нашу думку, кружальна, тобто та, яка виготовлена за допомогою гончарного круга) кераміка дослідники вкладають різний зміст, типу *"підправлена на колі"*, *"ранньогончарна"*, *"ранньокружальна"*, *"кружальна"*, *"обточена на колі"* і т. п., то стає очевидною безперечна дискусійність в цьому питанні. Отже, і при визначенні верхньої межі райковецької культури чітких критеріїв, які б базувалися на всесторонньому аналізі матеріалів селищ, городищ, могильників також не простежено. А саме за допомогою змін таких висхідних ознак, які зафіксовано нами в топографії поселень та їх величині, планувальній структурі, житлобудівництві тощо, а також і в керамічному посуді, можна встановити не лише хронологічні рамки, але й провести періодизацію виявлених пам'яток в досліджуваному регіоні.

Поетапність розвитку окремого поселення базується, в першу чергу, на стратиграфічних спостереженнях, результатах аналізу рухомого матеріалу і окремих хронологічних індикаторів. Вирішити це ж питання в межах навіть незначного регіону можна шляхом співставлення уже визначених етапів з різних поселень за схемою *"відкритого"* типу (рис. 30). Зазначена схема базується на висхідних групах ознак, тобто на топографії пам'яток, серед яких провідну позицію займають комплекси з короткотривалих поселень і, особливо, з великих за площею та складних за планувальною структурою городищ, характері і конструктивних особливостях житлових та господарських споруд, стратиграфічно виділених в окремі етапи і фази на багатошарових поселеннях, а також синхронних змінах кухонного посуду, віднайденого *"in situ"* в зазначених об'єктах. За необхідності, в процесі нагромадження нового матеріалу з інших поселень, в неї можна внести незначні корективи. Аналіз матеріалу за запропонованою схемою починається із співставлення синхронних комплексів короткотривалих та довготривалих поселень. Саме житлово-господарські комплекси з короткотривалих пам'яток виявились тим еталоном, до якого прирівнюються максимально подібні комплекси (характер жител, господарських будівель, забудови та віднайдений в них рухомий матеріал тощо) в часі і просторі з довготривалих городищ та селищ. Короткотривалі городища й селища належать до *"височинної"* групи, котра характеризується чітко окресленими топографічними умовами (займає циркоподібні улоговини у верхів'ях середніх та малих водних артерій, які після припинення функціонування поросли лісами). Культурний шар за межами об'єктів на цих поселеннях відсутній. Максимальна подібність спостерігається також у вигляді поверхневих слідів заглиблених і наземних споруд, їхніх заповненнях та характері взагалі, планувальній структурі поселень тощо. Це ж саме стосується рухомого матеріалу і, зокрема, керамічних виробів: горщиків, мисок, сковорідок, цідил та жаровень. Все зазначене дозволяє віднести час припинення функціонування таких поселень до одного статичного зрізу.

Водночас, лише на окремих (відомих нам) довготривалих пам'ятках, що належать до цієї ж *"височинної"* групи, в т. ч. й на селищі в Буківні, городищі Пліснесько,

Теребовлі та деяких інших простежується аналогічний етап розвитку. На відміну від короткотривалих поселень, з однієї сторони цей етап є продовженням попередніх фаз та етапів тієї чи іншої пам'ятки, а з другої, через незначний проміжок часу і сам складає підоснову подальшої трансформації райковецької культури в давньоруську. Наприклад, для саме цього слов'янського етапу в Пліснеську (як і для короткотривалих пам'яток городищ в Коростоватій-І, Стільську, Солонську та ін.) притаманна величезна укріплена територія (близько 350 га), певна топографія оборонних ліній та типи їх конструкцій, а також синхронна, щодо останніх, забудова [81. С. 22–23; 82. С. 9–11; 86. С. 279–286]. Згодом, в давньоруський час, більшість з наведених ознак є зовсім іншими: укріплена територія значно зменшилася, досягнувши всього 3 га, змінилася топографія місцезнаходження оборонних ліній та їхні конструктивні особливості, а також структура самого городища. Функціонуючи впродовж двох археологічних культур, Пліснесько віддзеркалює не лише зазначену вище різницю між ними, але й переростання першої в другу. Планувальна структура 350-гектарного городища, характер синхронних житлово-господарських споруд та рухомий, і зокрема керамічний матеріал його фінальної стадії ідентичний до короткотривалих укріплених поселень, що відповідає запропонованому вище статичному зрізу, який, без сумніву, є добрим хронологічним репером. Інтенсивна забудова всієї території городища в давньоруський час, в т. ч. й тієї, що залишилася за межами відновлених і новозведених оборонних ліній, дозволила через асинхронні комплекси уточнити цей репер. Так, в одному із розкопів, закладеному в нижній (неукріплений в давньоруський час) частині городища, відкрито п'ять різночасових житлово-господарських споруд заглибленого типу, що взаємно перекриваються [85. С. 256–259. Рис. 2, 2а]. Найдавніша з них, житло № 4, знаходиться на тому ж рівні денної поверхні, що й зовнішня лінія оборони, яка відноситься до фінальної стадії короткотривалих поселень. Виходячи з аналізу заповнення чотирьох пізніших споруд, можна ствердити, що хронологічний розрив між їх зведенням був мінімальним і в сумі складає не більше 25–30 років, а кожний із цих об'єктів функціонував в середньому протягом одного покоління (15–20 років). Звідси випливає, що загальний вік зазначеного асинхронного комплексу складає 100–120 років. Найпізніші заглиблені об'єкти в цих асинхронних комплексах, ж. № 1 (розкоп 1990 р.) та ж. №№ 5 і 9 (розкоп 1947 р. на дитинці) перекриваються рештками наземних жител, а на дитинці ще й інгумаційним кладовищем першої третини–середини XII ст. Співставивши час та стратиграфічні дані, ми отримуємо дату припинення функціонування ж. № 4 і зовнішньої оборонної лінії, а разом з цим і короткотривалих поселень – кінець X ст.

Подібним чином окреслюється верхня межа досліджуваної культури і на багатощаровому поселенні в Буківні. Фундаменти давньоруської церкви і кладовище поряд з нею (середини XII ст.) перекривають наземні та заглиблені об'єкти ранішого часу (див. рис. 6, 21). Тут, останній етап забудови в слов'янський період існування селища визначається не лише наявністю асинхронних комплексів, що безпосередньо передували будівництву церкви та виникненню кладовища, але й великою подібністю “змісту” і “механізму” заповнень об'єктів, характеру культурного шару, зростанням рівнів денної поверхні, еволюції керамічних комплексів тощо, з такими ж етапами в Пліснеську (див. рис. 7, 24). В контексті наведеного прикладу з Пліснеськом і, зокрема,

про функціонування його впродовж двох асинхронних, генетично-споріднених культур, слід зазначити, що на рубежі X–XI ст. аналогічні процеси, тобто перетворення чи перенесення ранніх укріплених центрів з однією планувальною структурою в менші по площі і відмінні за розплануванням міста замкового (бургівського) типу, спостерігається у прибалтійських слов'ян та скадинавських народів [91. С. 77, 86–89].

Верхня межа функціонування райковецької культури, тобто кінець X ст., підтверджується і добрими хронологічними індикаторами. Наприклад, на поселеннях в Крилосі [27. С. 22–31; 31. С. 228] та Нижневі [27. С. 22–31; 31. С. 227–229], які відносяться до “височинної” групи, випадково було знайдено горщики із скарбами куфічних монет, що датуються відповідно: 892–943 та 925–926 рр. (див. рис. 28, б). При цьому необхідно зазначити, що за всіма групами “внутрішніх” і “зовнішніх” ознак вказаний посуд має повну відповідність до посуду з короткотривалих поселень, II етапу Пліснеська та III етапу Буківни.

Крім того, для українського Прикарпаття верхня межа райковецької культури узгоджується і з письмовими вітчизняними джерелами. Так, в Повісті минулих літ під 992 р. зазначено: “Иде Володимирь на Хорваты. Пришедшу бо нему с войны Хорватския...” [37. С. 68]. В нас не має жодних сумнівів, що йдеться про досліджуваний нами регіон, який, на думку багатьох науковців, населяли літописні хорвати [22. С. 63; 42. С. 106–114; 67. С. 138–139]. В тексті літопису однозначно сказано, що характер походу був не мирний, а військовий, і проходив за всіма тогочасними правилами ведення воєнних дій. подібного типу, які відомі нам з іноземних [8. С. 32–275; 28. С. 68–83; 91. С. 35–53; 98. С. 77–96] та вітчизняних [37. С. 10–115 та ін.] писемних джерел. Цей висновок підтверджується й археологічно. Саме тоді, тобто на рубежі I та II тисячоліть в Прикарпатті перестає функціонувати величезна кількість укріплених і неукріплених “короткотривалих” городищ і селищ Ревнянського, Коростоватського, Стільського, Ганачівського та багатьох інших гнізд-поселень, а на незначний час припиняється життя і на деяких довготривалих городищах, серед яких можна назвати Пліснесько, Теревовлю, Галич, Підгороддя, що відносяться до “височинної” групи. Процес входження зазначених земель до складу Київської держави був складним. Її структура виявилася не зовсім адекватною до тієї, яка витворилася на цей час в Прикарпатських землях. А тому, після походу Володимира зміни, перш за все, відбувалися саме в сфері територіально-адміністративного поділу. Нові політико-адміністративні центри зводилися за традиційною давньоруською схемою (дитинець, посад, окольний город), визначалися нові пріоритети і в господарюванні і т. п. Так, починаючи з другої половини–кінця XI ст., переважна більшість городищ і селищ виникає в нових топографічних умовах, маючи при цьому інше від попередніх укріплень природне оточення та планувальну структуру, менші укріплені площі, масивніші оборонні лінії і відмінні від слов'янських конструктивні особливості. Зазначене добре ілюструється під час аналізу опублікованих матеріалів з розкопок таких літописних міст як Звенигород [57. С. 107–110], Судова Вишня [7. С. 136–140; 47. С. 106–119; 48. С. 123–127], Ленківці [66. С. 250–251; 68. С. 68–82; 72. С. 115] та інших. Отже, зміни топографічних умов розташування поселень, відмінність оборонної та планувальної структури укріплених поселень, співставлення стратиграфічних даних з короткотривалих та довготривалих пам'яток, особливості

розвитку керамічних комплексів, наявність окремих хронологічних індикаторів та аналіз письмових джерел дають підстави вважати кінець X ст. верхньою межею райковецької культури на території українського Прикарпаття.

Подібним чином, тобто за запропонованою вище схемою, можна встановити і нижню межу досліджуваної культури, хоча, на відміну від верхньої, вона є чисто умовною, оскільки чітких критеріїв, які б вирізняли її від культури празько-корчацького типу, за винятком деяких, немає [50. С. 10–16; 55. С. 90 та ін.] Для рубежу цих генетично-споріднених культур характерні неукріплені селища “низинної” групи. Разом з тим, пізні етапи Кодина-I та II, Незвиська і Рашкова-I, які, поза всякими сумнівами, відносяться до райковецької культури, співіснують з ранніми фазами I етапу з Буківни та Чорнівки-II (“височинна” група), що дозволяє не лише застосовувати пряме порівняння з подібними комплексами інших поселень, але й, у випадку наявності тривалого часового розриву, визначати нижню межу на основі стратиграфії. Пряме, традиційне порівняння найкраще підходить для селищ з Кодина. Тут в останньому культурно-хронологічному горизонті дослідники виділили два періоди – III А та III Б, які за їхніми переконаннями датуються VII–кінцем VIII ст. [54. С. 27–28]. Дійсно, згідно загально визнаних критеріїв, нижня межа райковецької культури відповідає початку VIII ст., з чим важко не погодитися. В Незвиську залишки об’єктів слов’янського часу знаходяться у передостанньому культурно-хронологічному горизонті, який (за винятком військових траншей I світової війни) перекритий лише горизонтом давньоруського часу. Між цими горизонтами простежується хронологічний розрив. В заповненнях заглиблених споруд і ям слов’янського горизонту іноді зустрічається рухомий матеріал попередніх епох. А давньоруський характерний лише для культурного шару, що залягає до глибини 0,3 м від рівня сучасної поверхні. Відсутність будь-яких знахідок давньоруського часу в заповненнях слов’янських об’єктів вказує на те, що на момент заселення дослідженої ділянки в княжу добу, завдяки природним чинникам цей мікроландшафт був уже сформований, тобто з часу припинення їх функціонування пройшло не менше 150–200 років. Іншими словами, пізні комплекси II етапу з Незвиська (фаза II) відносяться щонайменше до рубежу VIII–IX ст. Сказане підтверджується й характером керамічного матеріалу. Рання фаза цього (другого) етапу надає на другу половину VIII ст., а перший етап – на першу половину–середину цього ж століття, час, який приблизно фіксує нижню, ще раз підкреслимо чисто умовну, межу райковецької культури в українському Прикарпатті, оскільки, як ми змогли переконатися на матеріалах селищ з Кодина-I та II, Незвиська і Рашкова, якихось хронологічних розривів у їхньому розвитку не простежується. Таким чином, завдяки комплексному аналізу археологічних джерел та співставлення їх з письмовими відомостями хронологічні рамки зазначеної культури в межах Прикарпаття можна окреслити VIII–X ст.

Питання поділу райковецької культури в ареалі її поширення займало вагомe місце в працях В. К. Гончарова [25. С. 9–11; 26. С. 283–315], І. П. Русанової [50. С. 17–22], Б. О. Тимошука [67. С. 21–46; 69. С. 80–93; 71. С. 63–67. Рис. 26], В. О. Петрашенко [38. С. 3–20; 39. С. 92–94; 45], А. Т. Сміленко [61. С. 302–307] і продовжує цікавити сучасних дослідників [42. С. 83–104; 43. С. 10–43], головна увага яких прикута до видозміни форми кухонних горщиків, співіснування виділених дослідниками типів, підтипів,

варіантів, або ж до процентного співвідношення ліпного та кружального посуду. Іноді при цьому враховувалася текстура керамічного тіста й випал. На перший погляд такий підхід є цілком закономірний, адже, еволюція форми – найбільш масового матеріалу – кухонного посуду, є доступною для поверхового аналізу кожного дослідника. Вона ніби лежить на поверхні і найкраще відображає еволюційний процес. Саме за допомогою типологічного методу, котрий побудований на видозміні кухонних горщиків, а також окремих знахідок і стратиграфічних даних проводилося хронологічне членування культури, при чому стратиграфічні ознаки не завжди вважалися висхідними, що досить добре ілюструється в процесі відбору рухомого матеріалу, а це, як ми змогли показати, досить суттєво впливає на часові аспекти. До цього також слід додати, що поділяючи культуру (окремі пам'ятки, які відносяться до неї, або ж навіть і генетично-споріднені асинхронні культури [54. С. 27–28]) на часові відтинки, для найменування останніх фахівці використовували такі терміни як фази [67. С. 8–47; 68. С. 14; 71. С. 63], етапи [60. С. 23–24; 61. С. 304; 46. С. 13, 126]; періоди [9. С. 9–11; 10. С. 25–32; 38. С. 3–20; 39. С. 92–94, 113; 45. С. 80–81; 67. С. 8–47; 68. С. 14; 71. С. 63; 42. С. 83–104], археологічні комплекси [3. С. 26–59; 4. С. 366–379], хронологічні горизонти [38. С. 3–20; 39. С. 92–94, 113; 45. С. 80–81] тощо. Подібний стан справ викликаний відсутністю в науковому арсеналі єдиного понятійно-категорійного апарату, який призвів до того, що досить часто різні терміни посуті означають одне і те ж, і навпаки – в однакові терміни вкладається різний зміст, що створює неабиякі труднощі в роботі з аналітичними розробками. Науковці вже давно звернули на це увагу. Як слушно підмітив Л. П. Михайлина: “... керамічні комплекси VIII ст. Верхнього Попруття відповідають керамічним комплексам перехідного типу між Дніпром і Західним Бугом за І. П. Русановою, ранній фази культури Луки Райковецької на Північній Буковині за Б. О. Тимошуком, сахнівському типу на Поділлі та в Середньому Подніпров'ї за О. М. Приходнюком. Комплекси IX ст. – періоду пізньої фази культури Луки Райковецької за Б. О. Тимошуком та періоду Луки Райковецької за О. М. Приходнюком” [42. С. 97].

На нашу думку, ієрархію прийнятливих понять для членування досліджуваної культури можна вишикувати наступним чином: *фаза* → *етан* → *період*. Найбільш спірним питанням є визначення терміну фаза. Так, на думку Д. Л. Кларка – це “археологічна одиниця, що складає найменший таксономічний однорідний набір стану суттєвостей, і має більше взаємних подібностей всередині себе, ніж за своїми межами; може бути виділена всередині мінімального часового відтинку континуума системи суттєвостей. Вона може бути використана на всіх рівнях археологічних суттєвостей: від ознак до культурної групи” [17. С. 28]. Згідно Л. Р. Бінфорда, Г. Р. Віллі і П. Філіпса, а також І. Роуза під терміном фаза слід розуміти “групу археологічних комплексів, що об'єднуються загальними рисами” [17. С. 28]. В той же час Б. К. Шварц визначає її як “компонент, або групу компонентів в обмеженому регіоні чи зоні, яка існує короткий проміжок часу і для якої притаманні достатньо характерні моди або типи з метою відрізнити її від всіх подібних одиниць” [17. С. 28]. Попри всі розбіжності у цих визначеннях спостерігається прагнення дослідників акцентувати увагу на тому, що посуті і в часі, і в просторі це є найменша одиниця виміру для набору археологічних артефактів. На наше переконання, синхронні археологічні комплекси (житлові, господарські, виробничі об'єкти та рухо-

мий матеріал, залишені одним покоління) в часі відповідають саме фазі.

Наступним терміном в запропонованій ієрархії є етап – “відрізок часу в розвитку якого-небудь руху, процесу” [58. С. 28]. Об’єднуючи дві, або декілька фаз, він охоплює такий відрізок часу, протягом якого відбуваються важливі події в тогочасних спільнотах, котрі проявляються у багатьох аспектах матеріальної культури. Етап є перехідною ланкою від фази до періоду.

Щодо визначення терміну період всі дослідники практично одноставні. Це – “синхронна група типів, що існує раніше чи пізніше за інші синхронні групи типів; основне вічко відносної хронології” [59. С. 197]. Перша частина визначення яскраво свідчить про ту основу членування, яка сформувалася протягом другого етапу розвитку археологічної науки, де головне місце займали і продовжують займати класифікаційно-типологічні побудови. Друга, хоча й абстрактна, зате найбільш повно відбиває суть терміну. Незважаючи на те, що всі зазначені поняття (фаза, етап, період) міцно увійшли до археологічної науки, проте дуже часто в них вкладався різний зміст.

Найвні в нашому розпорядженні джерела дозволяють апробувати запропоноване членування. На нашу думку, найнижчою хронологічною одиницею слід вважати фазу, тобто такий таксономічний набір артефактів, який характеризує синхронні археологічні комплекси, що віддзеркалюють життя одного, в крайньому випадку двох, поколінь в рамках конкретно взятого поселення. Протягом цього часу найкращим чином простежується забудова поселення, характер житлових та господарських споруд, рухомого матеріалу тощо, що й складає археологічні комплекси, за якими можна розгледіти елементи соціальної чи економічної структур. В чистому виді фази здебільшого проявляються на окраїнах короткотривалих пам’яток. Наприклад, досліджені нами двори в Стільську, дозволяють стверджувати, що тут проживали індивідуальні сім’ї, основним заняттям яких було приселищне скотарство. На довготривалих поселеннях виявити подібні житлово-господарські комплекси значно складніше, оскільки, тут проходить постійне перепланування та перебудова споруд. Але навіть і невелика інформація важить досить багато для в’яснення розвитку городищ чи селищ. Разом з тим не важко здогадатись, що фази в нашому розумінні характерні лише для одного, окремо взятого поселення, оскільки як було вже сказано, фази розвитку, в принципі навіть синхронних поселень, майже ніколи не співпадають в часі, тобто їх початки, тривалість та припинення функціонування, що в свою чергу не дозволяє застосовувати цей термін навіть на мікрорегіональному рівні.

Етапи – середня ланка членування – характеризуються певними подіями і має значно ширші часово-просторові рамки, охоплюючи всі сторони життя тогочасної спільноти, що відображається не лише в зміні керамічного матеріалу, але й в топографії та планувальній структурі поселень, характері залишків об’єктів та ін. Зараз, ще не має такої кількості достовірних джерел, які б дозволили достатньою мірою визначити етапи розвитку досліджуваної культури в межах регіону, оскільки на відомих нам пам’ятках, в першу чергу, простежується поетапність кожного окремо взятого поселення, що ні в якому разі не може бути використана еталоном для всього регіону без певних коректив. В Незвиську – це I та II етапи, що відповідно датуються першою половиною–серединою VIII та серединою VIII–рубежем VIII–IX ст.; в Кодині-I та II – виділені дослідни-

ками періоди III А та III Б – віднесені до VIII та кінця VIII ст. [54. С. 27–28]; у Буківні – три етапи: I – остання третина IX–рубіж IX–X ст., II – рубіж IX–X–середина X ст., III – середина–кінець X ст., а у Пліснеську – два етапи: кінець IX–середина X ст. та середина X–кінець X ст. Як бачимо, етапи розвитку зазначених поселень не завжди співпадають в часі. Проте, якщо порівняти відмінні риси в топографії розташування (“низинні” і “височинні” групи поселень), типах поселень (селища, городища) та їхніх розмірах, деяких особливостях конструкції жител та опалювальних спорудах, характері керамічних комплексів, а також залучити окремі хронологічні індикатори і письмові джерела, то можна виділити чотири етапи.

Для першого (рубіж празько-корчацької і райковецької культур – середина VIII ст.) характерними є початок трансформації “низинної” групи у “височинну”, невеликі за розміром неукріплені селища, заглиблені житлові споруди із середніми розмірами стін від 2,8 до 3,2 м та пічками-кам’янками, мощеними з великого каміння, господарські будівлі у вигляді ям, керамічні комплекси, котрі складаються з ліпного посуду, прикрашеного пальцевими вдавленнями і косими насічками та сковорідок. В загальноісторичному контексті Центральної та Південно-Східної Європи це був етап, протягом якого припинились міграційні рухи з досліджуваного регіону як в південно-західному, так і в північно-східному напрямках, почалася економічна та політична стабілізація тогочасної спільноти, що виразилося в формуванні територіальних структур найнижчого рівня, тобто гнізд-поселень, окреслились етнічно-територіальні межі тощо. Типовими для нього пам’ятками є поселення в Кодині (період III А та III Б за І. П. Русановою і Б. О. Тимощуком), Чорнівці, Рашкові. Як слушно зауважив М. Ю. Брайчевський, в історичному контексті цей час можна пов’язати з етнокультурним переоформленням в Східній Європі, глибокою кризою Візантійської імперії та новою епохою в становленні франкської держави [19. С. 16], котра, як і Візантія, стримувала постійні напади аварського каганату.

На другому етапі (середина VIII–перша третина IX ст.) продовжується рух поселень вгору проти течії струмків на середній ярус терас, в зв’язку з чим дещо змінюється і їхнє природне оточення. Кількість селищ в групах зростає і складає не два, як на попередньому етапі, а три–чотири. При цьому, в центрах таких гнізд-поселень починають з’являтися селища, на яких простежуються залишки спеціалізованого виробництва у вигляді жител-майстерень, залізобитних горнів, чинбарських комплексів тощо. Дещо зростають й параметри заглиблених жител. Кухонний посуд і, зокрема, горщики, формуються на слабо ротаційному крузі. Серед керамічного матеріалу з’являються миски, сирниці-цідила. Протягом цього етапу занепадає аварський каганат, панування якого з 568 до 799 р. перешкоджало стабілізації і прогресу в галузі економіки, соціального розвитку та формуванню слов’янських держав не лише у центральній Європі, але й у Прикарпатті. На політичній карті континенту з’являються Великоморавська та Київська держави – найближчі сусіди тогочасного населення досліджуваного регіону.

Третій етап тривав з третини IX до початку X ст. Протягом нього завершується рух поселень до верхів’їв струмків, відбувається переростання гнізд-поселень з неукріпленими центральними селищами в гнізда, де головними є городища. До речі, для цього дуже часто використовувалися нефункціонуючі укріплення ранньозалізного

віку. Змінюється планувальна структура селищ, житлові споруди набувають практично стандартних розмірів, стіни земляного котловану яких сягають від 3,2 до 3,4 м. Впроваджується гончарний круг та гончарні печі і, як наслідок, з'являється ранньокружальна кераміка. Ці зміни не складають винятку. Вони синхронні до тих, що проходили в західних та південних сусідів. Можливо, якимось чином зазначені процеси частково й пов'язані з функціонуванням Великоморавської держави (IX–початку X ст.), східні кордони якої доходили майже до Верхнього Подністер'я [98. S. 69. Abb. 16].

На четвертому, завершальному етапі (початок–кінець X ст.) зміни торкнулися, перш за все, структури тогочасної спільноти. В топографії домінує “височинне” розташування городищ і селищ. Укріплення будуються здебільшого у верхів'ях струмків на території заліснених масивів. Вони характеризуються багаторядністю синхронних оборонних ліній, певною топографією (займають внутрішні, по відношенню до центральної частини городищ, сусідні схили) та великою укріпленою територією з джерелами і струмками. На цьому етапі простежується різне розпланування окремих селищ в межах гнізда-поселень, з'являються індивідуальні двори і садиби, починається масове виготовлення кружальних кухонних горщиків. Його нижня межа приблизно окреслюється часом, коли перестала функціонувати Великоморавська держава, а верхня – походом київського князя Володимира проти літописних хорватів у 992 (993) р. В цьому плані цікавими можуть бути відомості візантійського імператора Костянтина Порфирогенеті (907–956 рр.): “...Велика Хорватія, звана “Білою”, лишається нехрещеною до сего дня, як і сусідні з нею серби. Вона виставляє ще менше кінноти, як і пішого війська, порівняно з хрещеною Хорватією, так що є більш доступною для грабунків і франків, і турків, і пачинакитів. Вона не має ні довгих суден, ні кондурів, ні торгівельних кораблів, бо лежить далеко від моря, – шлях від тамтешніх місць до моря займає 30 днів. А море, котрого вони досягають через 30 днів, називається Чорним” [8. С. 141]. В зазначений час завершується формування Київської Русі, а також закладаються підвалини державності в західних сусідів.

Отже, чотири умовно виділених етапи досліджуваних старожитностей органічно поєднані між собою. Вони відображають не лише рівень розвитку матеріальної культури слов'янської спільноти українського Прикарпаття в останній чверті I тисячоліття н. е., але й зміни в економічній та соціальній сферах. Безперечно, що впродовж цього часу на регіон впливали і ті історичні процеси, які проходили в суміжних землях. Запропонована нами поетапність розвитку складає підоснову періодизації. Протягом першого періоду (I та II етапи – VIII–початок IX ст.) припиняються міграційні рухи з досліджуваного регіону як в південно-західному, так і в північно-східному напрямках, починається економічна та політична стабілізація життя тогочасної спільноти, що виразилася у формуванні територіальних структур найнижчого рівня, тобто гнізд-поселень, окреслюються територіально, етнічно межі тощо. В цей час домінує “низинна” група поселень, для якої характерні невеликі за розміром неукріплені селища, котрі представлені залишками: заглиблених житлових споруд (розміром стін від 2,8 до 3,2 м) з пічками-кам'янками, господарських будівель у вигляді виробничих приміщень та ям, а також ліпним керамічним посудом, що виготовлявся на слаборотачітному крузі та іншим рухомим матеріалом. Типовими для нього є поселення в Кодині (період III А

та Ш Б за І. П. Русановою і Б. О. Тимощуком), Чорнівці, Рашкові-І. Під кінець цього періоду, тобто на другому етапі (середина VIII–перша третина IX ст.), відбувається рух поселень вверх проти течії струмків на середній ярус терас та горбогірні плато, в зв'язку з чим дещо міняється і природне оточення селищ, в т. ч. і їхні ресурсні зони. Кількість селищ в групах зростає до трьох–чотирьох в кожному гнізді. При цьому, в центрах таких гнізд з'являються селища, на яких простежуються залишки спеціалізованого виробництва, у вигляді жител-майстерень, залізоборних горнів тощо. Дещо зростають й параметри заглиблених жител. Кухонний посуд, і зокрема горщики, формуються на слаборотачійному крузі. Серед керамічного матеріалу з'являються миски, сирниці. Всі зазначені зміни були закономірним явищем на тлі тих перетворень, що проходили в Центральній і Південно-Східній Європі. В цей час занепадає аварський каганат, панування якого негативно впливало на формування економічних, соціальних та політичних структур слов'янських спільнот не лише в Центральній Європі, але й в Прикарпатському регіоні, що разом із внутрішніми чинниками призвело до появи державних утворень у західних, східних та південних слов'ян.

Починаючи з першої третини IX ст. старожитності Прикарпаття слід віднести до другого періоду, до якого входять III та IV етапи. Протягом цього періоду завершується трансформація поселень до верхів'їв струмків, яка на його фінальній стадії повністю домінує. Відбувається переростання неукріплених центральних селищ в укріплені поселення, тобто городища, котрі на завершальному етапі характеризуються багаторядністю синхронних оборонних ліній, та певною топографією. Змінюється планувальна структура окремих селищ в межах гнізда. В забудові деяких поселень з'являються індивідуальні двори і садиби. Житлові споруди набувають практично стандартних розмірів 3,2–3,4×3,2–3,4 м. Суттєві зміни спостерігаються і в керамічному виробництві. Впроваджується гончарний круг та гончарні печі і, як наслідок, з'являється ранньокружальний та кружальний кухонний посуд.

Отже, поселення досліджуваної культури можна поділити на два періоди (VIII–початок IX та початок IX–X ст.), які в свою чергу підрозділяються на етапи, а в межах окремих пам'яток – і на фази. Запропоноване членування повніше віддзеркалює динаміку економічних, соціальних та політичних змін, що були притаманні для слов'янських суспільств останньої чверті I тисячоліття н. е., а також дозволяє співставляти їх з письмовими згадками про досліджуваний регіон.

Результати комплексного аналізу археологічного матеріалу дозволяють також ставити проблему культурної інтерпретації в рамках старожитностей другої половини I–початку II тисячоліття н. е. Йдеться не лише про “переростання” культури пражького типу в райковецьку, чи про поступову її трансформацію в давньоруську, але й про доцільність віднесення археологічних пам'яток зазначеного часу в Прикарпатському регіоні до трьох асинхронних, генетично-споріднених культур. Перед тим як приступити до постановки цієї проблеми, зробимо невеличкий критичний огляд теоретико-методологічних підходів щодо визначення археологічних культур взагалі.

Попри велике розмаїття думок, її визначення є неодмінною умовою переходу від археологічних матеріалів до їх культурно-історичної інтерпретації [30. С. 45]. Зараз в теоретичній науці фахівці акцентують увагу на різних підходах, серед яких чи не

найважливішими є операційний, феноменалістський та археологізуючий [30. С. 46]. Зазначені підходи відображають не лише напрямки тих чи інших археологічних шкіл, але і реальний стан справ. Не вдаючись до глибокого теоретичного аналізу щодо визначення археологічних культур взагалі (оскільки це окреме дослідження теоретичної археології), звернемо увагу на судження, які запропонували свого час Ю. М. Захарук та В. Ф. Генінг. За Ю. М. Захаруком “археологічна культура є сукупністю територіально і хронологічно взаємозв’язаних археологічних пам’яток (комплексів) певного типу, які відображають територіальне поширення і етапи історичного розвитку споріднених племен, що говорили на діалектах однієї мови” [29. С. 39]. А на думку В. Ф. Генінга, “...це сукупність даних досліджень з історії окремого суспільства минулого – конкретного соціально-історичного організму на певному ступені його суспільно-економічного (формаційного) розвитку, який вивчається за комплексами подібних взаємозв’язаних залишків певної життєдіяльності, що збереглися до наших днів у виді археологічних пам’яток (артефактів)” [24. С. 31]. Як слушно підмітив Є. М. Колпаков, у цих визначеннях дослідники прагнули поєднати операційний та феноменалістський підходи [30. С. 48]. Щодо цих визначень можна висловити чимало зауважень, як з боку послідовності застосування підходів, так і з боку різних рівнів дослідження культур, а також методологічного (марксистського) підтексту. Однак, попри все сказане, на відміну від суджень Є. М. Колпакова [30. С. 48–49], саме поєднання цих двох підходів найповніше відображає суть поставленої проблеми і, зокрема, під час дослідження тих старожитностей, які висвітлюються не лише на основі археологічних, але й письмових, етнографічних та лінгвістичних джерел. Мова йде про ті ранньосередньовічні археологічні культури Східної Європи, котрі склали підоснови формування державних структур.

Спочатку зупинимося на операційному підході. В основі розмежування асинхронних культур певної території лежать ознаки подібності–відмінності між ними. Аналіз топографії селищ та залишків матеріальної культури, тобто тих еко- та артефактів якими ми оперуємо, для праязкої та першого періоду райковецької культур однозначно вказує на їх подібність. Перш за все, це проявляється в розташуванні поселень. Найкращим підтвердженням сказаного можуть бути топографічні умови тих пам’яток, де простежується безперервний розвиток на межі двох асинхронних культур, і в першу чергу, Кодина-I та II, Рашкова-I, Незвиська та ін., виявлених і обстежених шляхом розвідкових робіт, котрі відносяться до “низинної” групи. Максимальну подібність виявляємо і під час аналізу залишків матеріальної культури (величини і планувальної структури селищ, характеру житлових і господарських споруд, остеологічних решток), а також і в керамічному матеріалі. Так, протягом першого періоду райковецької культури селища мало чим відрізнялися за формами, розмірами та системою забудови від селищ попереднього часу – завершальних етапів праязкої культури. Вони характеризуються невеликою забудованою площею (до 1–2 га), де нараховувалось 15–20 одночасових об’єктів, в т. ч. близько 10 житлових, розташованих за певними схемами. Наприклад, на ранній фазі другого етапу у Незвиську житла № 4, 11, 13 групуються поряд з ямами господарського призначення (№№ 11, 13, 15, 21), а протягом другої фази, спостерігається групування жител № 6, 10, 10 а, 11а, 12, 14, 15 півколом щодо господарських ям № 22, 25, 26, 27, 33 (див. рис. 4). Аналогічне планування зустрічається і на селищах

Кодин-ІІ (період Ш А, Ш Б), Рашків-І, тобто на тих пам'ятках, що відносяться до “ни-
зинної” групи. Не зазнає суттєвих змін і житлобудівництво. Типовими для обох куль-
тур залишаються заглиблені житла з печами-кам'янками в одному із кутів котловану,
їхні розміри та внутрішня забудова. Це ж саме можна сказати і про кухонні горщики.
Їхня подібність часто викликає дискусію щодо культурної приналежності, хоча саме
незначні відмінності у профілюванні та орнаментациї, а також масова поява сковорідок
та мисок, послужили у свій час підставою для визначення умовного рубежу між назва-
ними культурами [50. С. 21; 67. 43–44 та ін.]. Наведені аргументи, а також відомі нам
елементи духовної культури (характер культових місць, в т. ч. й поховань) швидше за
все свідчать не про відмінність, а про майже повну подібність культури слов'янських
племен, що населяли досліджуваний регіон. Якщо це так, то старожитності другої по-
ловини V–VII ст. правомірніше не виділяти в окрему археологічну культуру (хоча для
свого часу це було абсолютно вірно і справедливо), а віднести до окремого (в даному
випадку ранньослов'янського) періоду, чи періодів слов'янської культури. Відразу ж
зазначимо, що таке членування ніяким чином не руйнує доробку наших попередників,
а навпаки дозволяє ефективніше проводити не лише різнопланові порівняння археоло-
гічних джерел з суміжних регіонів і, зокрема, з території наших західних сусідів, але й
на власному матеріалі краще простежувати розвиток матеріальної культури. А незначні
відмінності, що спостерігаються в старожитностях V–VII та VIII–X ст. є не стільки
ознаками різних культур, скільки своєрідними індикаторами розвитку однієї культури,
і швидше за все можуть складати підґрунтя під час виділення етапів чи періодів.

Подібна картина вимальовується і для рубежу I та II тисячоліть н. е. Але спо-
чатку зупинимося на характерних ознаках другого періоду культури типу Луки Рай-
ковецької в українському Прикарпатті, який охоплює початки IX–кінець X ст. В цей
час відбуваються суттєві *еволюційні* (курсив М. Ф.) зміни як в топографії розселення,
так і в матеріальній культурі. Переважна більшість пам'яток знаходиться в дещо ін-
ших, порівняно з попереднім періодом, умовах, складаючи “височинну” групу. Зміна
топографічних умов, тобто трансформація “ни-
зинної” групи пам'яток у “височинну”,
проходила поступово і була зумовлена багатьма причинами не лише зовнішнього, але
й внутрішнього характеру. Однак, як показав порівняльний аналіз умов розташуван-
ня пам'яток “ни-
зинної” та “височинної” груп і самої динаміки трансформації, вище
зазначені групи, швидше за все, свідчать про різні періоди розвитку однієї, ніж про
різні культури, оскільки поступове зміщення забудови селищ в сторону середнього та
верхнього ярусів терас і горбогірних плато є результатом “внутрішньої колонізації”, яка
була викликана перш за все демографічними та соціально-економічними процесами,
що проходили всередині громад, без дії зовнішнього подразника. Згодом, на цей рух
почали впливати і зовнішні фактори. Як бачимо, навіть такі, здавалося б на перший
погляд, значні зміни в розташуванні поселень з позицій динаміки свідчать про перевагу
подібних ознак над відмінностями.

Те ж саме можна спостерігати і під час аналізу основних рис матеріальної куль-
тури. Протягом другого періоду в цій царині відбуваються великі зрушення. З'являється
новий тип пам'яток – укріплені поселення. Ускладнюється система взаєморозташування
синхронних городища та селищ, а також планувальна структура внутрі останніх. За-

знає незначних змін житлове й господарське будівництво, виникають наземні будівлі господарсько-виробничого, а на території укріплень і оборонного, призначення тощо. В побут поступово входить ранньокружальний, а згодом і кружальний кухонний посуд. Зростає кількість знарядь праці різного призначення і особливо виготовлених із заліза тощо. І тут надзвичайно важливим є те, що все зазначене вище було результатом розвитку одного і того ж населення на всіх ієрархічних рівнях. Сказане підтверджується як горизонтальною та вертикальною стратиграфіями об'єктів, відкритих під час розкопок окремих пам'яток, чи дослідженнями гнізд-поселень, так і завдяки картографуванню останніх, виявлених розвідковими роботами в межах досліджуваного регіону. Хоча основа матеріальної культури й перебуває в динаміці, проте традиції у всіх головних видах людської діяльності тогочасного населення Прикарпаття продовжують зберігатися. Як вже було показано вище, II період закінчується в кінці X ст. І знову, на рубежі I та II тисячоліть, подібно до межі між першим та другим періодами, ми простежуємо появу нових ознак в топографії розселення та матеріальній культурі. Передовсім, це зміна розташування переважної більшості селищ і городищ, щодо тогочасного рельєфу, зменшення укріпленої площі та відмінність у планувальній структурі і конструкціях ліній захисту останніх тощо. Наприклад, починаючи з першої третини XI ст. селища, а згодом, десь з середини–останньої третини цього ж століття і городища, розташовуються в інших, порівняно з попереднім часом, топографічних умовах. Як правило, заселяються береги середніх і малих рік. В їхньому оточенні вже переважають важкі для обробітки сірі, темно-сірі та чорні гумусовані ґрунти, що перебували тоді під трав'янистим покривом. Забудовані ділянки поселень характеризується рівнинним рельєфом. Така характеристика притаманна для городищ і прилеглих до них селищ в Звенигороді [49. С. 137–138; 57. С. 108], Судовій Вишні [7. С. 136–137; 47. С. 106–107; 48. С. 123–124], Ленківцях [66. С. 250–251; 68. С. 69–71; 72. С. 115] та в інших центрах давньоруського часу. Зміна планувальної структури та конструктивних особливостей захисних ліній найкраще ілюструється на матеріалах Пліснеська, Підгороддя та Старого Збаража. Вона зустрічається і на багатьох інших пам'ятках, в тому числі на тих, котрі згодом переросли в столиці удільних князівств, тобто на Крилоському городищі в Галичі [75. С. 20–21; 76. С. 111–113; 77. С. 19–28] та Теревовлі¹. Як ми вже зазначали, саме на рубежі X–XI ст. аналогічні процеси, тобто поява укріплених центрів замкового (бургівського) типу спостерігаються в прибалтійських слов'ян та скадинавських народів [91. С. 76–77]. Зведення в нових чи перебудова старих політико-адміністративних центрів на місці городищ попереднього періоду було продиктовано інтересами Київської держави. Політико-адміністративна реформа прикарпатських земель проводилася одночасно з економічною. Внутрішній і зовнішній ринок вимагав реконструкції госпо-

¹ Дотримуючись поглядів про бургівську структуру слов'янських ранньосередньовічних укріплень в українському Прикарпатті дослідники і, зокрема Б. О. Тимошук, так і не змогли розчленувати різні періоди (слов'янський та давньоруський) розвитку Теревовлі, хоча топографія ліній захисту, а також датуючий матеріал, віднайдені в процесі розкопок, вказують саме на це. (Див.: Тимошук Б. А. Восточнославянская община VI–X вв. н. э. – М., 1990. – С. 55–59. Рис. 23; Свешников И. К. Теревовль. Древнерусские города // Археология Прикарпатья, Волини и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 105–107).

дарства. Очевидно тому змінюється не лише топографія власне селищ, але й їхнє природне середовище і, в першу чергу, освоюються важкі для обробітки ґрунти. Звичайно, подібні заходи хоча й з деяким запізненням, вплинули і на стан матеріальної культури, яка, в першу чергу, віддзеркалює побут найнижчих верств населення. Протягом XI ст. збільшується площа житлових споруд [88. С. 244–259], змінюється забудова городищ і селищ, зростає кількість землеробських знарядь праці, залізних предметів повсякденного користування та озброєння. Проте, кардинальних змін в цій царині протягом короткого часу не відбулося. Спостерігається лише поступовий, еволюційний рух в сторону вдосконалення. Так, в житловому та господарському будівництві ще впродовж XI–першої третини XII ст. повністю (як в селах так і в містах) домінують однокамерні заглиблені споруди, з пічкою-кам'яною в одному з кутів, які поступово переростають в наземні, з іншим типом опалювального пристрою [88. С. 255–299]. У виготовленні кухонної кераміки продовжують зберігатися горщики з манжетоподібним викінченням вінець, ліпні сковорідки, миски та жаровні. Водночас, як вже було зазначено вище, і тут проходять еволюційні процеси: змінюється текстура тіста, характер випалу, форма (найбільше розширення тулуба переноситься на 3/4 частини висоти), змінюється орнаментация зовнішніх стінок, модифікуються вінця. Починаючи з XII ст. ліпні миски витісняються кружальними і т. д. Все це вказує на поступовий розвиток матеріальної культури тогочасного населення.

Таким чином, хоча ознаки подібності й перебувають в постійному розвитку, проте основа збережених старожитностей дає підстави відносити їх (в плані археології) не до давньоруської, а вважати третім, завершальним періодом розвитку давньослов'янської культури в Прикарпатті. І це закономірно також з позицій історичного розвитку. Вхідження прикарпатських земель не призвело до підміни одного населення іншим, а наклало відбиток, в першу чергу, на надбудову та економічну реконструкцію для потреб нових володарів. Як бачимо, запропонований аналіз отриманих результатів дозволяє ставити проблему культурно-етнічної інтерпретації пам'яток другої половини I–початку II тисячоліття н. е. в українському Прикарпатті. Звичайно, що подальші наукові пошуки у цьому напрямку або підтвердять, або ж заперечать наші міркування.

Підсумовуючи основні позиції викладені нами відзначимо найважливіші, на наш погляд, моменти: 1) археологічні джерела, сформовані з урахуванням теорії творення культурного шару, дозволяють виділяти в ньому різні ступені достовірності (недостовірну, малодостовірну та достовірну частини); 2) систематизація кераміки і, зокрема кухонних горщиків, можлива лише на основі достовірного матеріалу. Послідовність розгляду визначається схемою, яку запропонував у свій час Ж.-К. Гарден; 3) встановлення відносної хронології спирається на комплексний підхід, який дозволяє виділяти на добре стратифікованих пам'ятках фази, етапи та періоди розвитку; 4) всесторонній аналіз всіх ознак матеріальної культури дає підстави стверджувати, що охарактеризовані артефакти перебувають у динаміці, при цьому простежується генеральна лінія їхнього розвитку і спостерігаються синхронні зміни в: предметах побуту, (рухомому матеріалі), характері об'єктів, топографії, тощо. Саме синхронні зміни у всіх складових старожитностей стали основою встановлення відносної хронології та періодизації на всіх ієрархічних рівнях.

Отже, запропонована нами хронологія та періодизація старожитностей останньої чверті I тисячоліття н. е. українського Прикарпаття є спробою нового осмислення археологічних джерел та їхньої значимості під час розробок узагальнюючих проблем. Базуючись лише на висхідних ознаках достовірних джерел та використовуючи теоретико-методологічні напрацювання вітчизняних і закордонних спеціалістів, ми спробували зробити систематизацію керамічного матеріалу та провести неупереджене членування старожитностей останньої чверті I тисячоліття н. е., виділивши пр цьому два періоди, чотири етапи, а для окремих поселень ще й фази. Зазначимо, що відносна хронологія окремих поселень та пам'яток з досліджуваного регіону взагалі, а також їхня періодизація не лише не суперечить письмовим джерелам, але й узгоджується з ними. Вона віддзеркалює динаміку економічних, соціальних і політичних процесів, які проходили в слов'янській спільноті регіону, в контексті східних і західних сусідів Європи.

1. *Августинник А. Й.* К вопросу о методике исследования древней керамики // КСИА. – 1956. – Вып. № 64. – С. 149–156.
2. *Артамонов М. И.* Археологические исследования в Южной Подолии в 1952–1953 гг. // КСИИМК. – 1955. – Вып. 59. – С. 100–117.
3. *Аулих В. В.* Основні результати археологічного дослідження Древньоруського селища в с. Ріпнів Львівської області // Дисертаційний збірник АН УРСР Інститут суспільних наук. – К., 1958. – С. 26–59.
4. *Аулих В. В.* Славянское поселение у с. Рипнева (Рипнев-I) Львовской области // МИА. – 1963. – № 108. – С. 366–379.
5. *Аулих В. В.* Матеріальна культура населення Прикарпаття і Волині у VIII–IX ст. // Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. – К., 1976. – С. 108–118.
6. *Аулих В. В.* Славяне Прикарпаття и Волини в VIII–IX вв. // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 68–74.
7. *Багрий Р. С.* Древнерусские города. Вишня // Археология Прикарпаття, Волини и Закарпаття (раннеславянский и древнерусский периоды). – К., 1990. – С. 136–140.
8. *Багрянородный К.* Об управлении империей / Под ред. Г. Г. Литаврина и А. П. Новосельцева. – М., 1991.
9. *Баран В. Д.* Ранні слов'яни між Дністром і Прип'яттю. – К., 1972.
10. *Баран В. Д.* Пражская культура Поднестровья (по памятникам поселений в с. Рашков). – К., 1988.
11. *Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків-I): Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1991.
12. *Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків-I) // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. – Київ; Львів, 1997. – С. 176–183.
13. *Баран Я. В.* Слов'янська община (за матеріалами поселення Рашків-I). – К., 2004.
14. *Бобринский А. А.* Гончарство Восточной Европы. – М., 1978.
15. *Бобринский А. А.* О методике изучения форм глиняной посуды из археологических раскопок // Культуры Восточной Европы I тыс. н. э. – Куйбышев, 1986. – С. 137–157.
16. *Бобринский А. А.* Методика изучения организационных форм гончарных производств // Керамика как исторический источник. – Новосибирск, 1989. – С. 10–43.
17. *Бочкарев В. С.* Классификация в археологии. – М., 1990.
18. *Бочкарев В. С., Трифонов В. М.* Пространство и время в археологии // Методика археологических исследований и закономерности развития древних обществ. – Ашхабад, 1980. – С. 16–17.

19. *Брайчевський М. Ю.* Періодизація історичного розвитку Східної Європи в I тисячолітті н. е. // *Археологія*. – 1994. – № 3. – С. 13–18.
20. *Войнаровський В. Н.* Работы Черновицкого музея // *АО* 1983 г. – М., 1984. – С. 266.
21. *Войнаровський В. Н.* Раскопки на северной Буковине // *АО* 1984 г. – М., 1985. – С. 224.
22. *Войтович Л. В.* “Білі” Хорвати чи “Карпатські” Хорвати? // *Миколаївщина. Збірник наукових статей*. – Львів, 1998. – С. 63–70.
23. *Гарден Ж.-К.* Теоретическая археология. – М., 1983.
24. *Генинг В. Ф.* Археологическая культура – социально-исторический организм – центральная категория познания археологии (к разработке теории археологической культуры) // *Исследование социально-исторических проблем в археологии II* од. ред. В. Ф. Генинга. – К., 1987. – С. 6–35.
25. *Гончаров В. К.* Райковецкое городище. – К., 1950.
26. *Гончаров В. К.* Лука Райковецкая // *МИА*. – 1963. – № 108. – С. 283–315.
27. *Гончаров В. К.* Археологічні дослідження давнього Галича в 1951 р. // *АП УРСР*. – 1955. – Т. 5. – С. 22–31.
28. *Диякон Л.* История / Под. ред. С. А. Иванова. – М., 1988.
29. *Захарук Ю. М.* Проблеми археологічної культури // *Археологія*. – 1964. – Т. XVII. – С. 12–42.
30. *Колтаков Е. М.* Теория археологической классификации. – СПб., 1991.
31. *Кропоткин В. В.* Находки куфических монет в Прикарпатье // *ААС*. – 1969/1970 – Т. 11. – С. 222–229.
32. *Кухаренко Ю. В.* Средневековые памятники Полесья // *САИ*. – 1961. – Вып. Е1–57.
33. *Кучера М. П.* Основні етапи розвитку стародавнього Пліснеська // *МДАПВ*. – 1959.–Вип. 2. – С. 132–145.
34. *Кучера М. П.* Кераміка Древнього Пліснеська // *Археологія*. – 1961. – Т. XII. – С. 143–154.
35. *Кучера М. П.* Древній Пліснеськ // *АП УРСР*. – 1962. – Т. 12. – С. 3–56.
36. *Кучера М. П.* Гончарная керамика дофеодального времени из раскопок древнего Плеснеска // *СА*. – 1962. – № 1. – С. 292–294.
37. *Літопис Руський.* За Іпатським списком переклав Л. Махновець. – К., 1990.
38. *Максимов Е. В., Петрашенко В. О.* Городище Монастирьок на Середньому Дніпрі // *Археологія*. – 1980. – № 33. – С. 3–20.
39. *Максимов Е. В., Петрашенко В. О.* Славянские поселения у с. Монастырек на Среднем Днепре. – К., 1988.
40. *Малевская М. В.* К вопросу о керамике Галицкой земли XII–XIII вв. // *КСИА*. – 1960. – Вып. 120. – С. 3–14.
41. *Мезенцева Г. Г.* Канівське поселення полян. – К., 1965.
42. *Михайлина Л. П.* Населення Верхнього Попруття VIII–X ст. – Чернівці, 1997.
43. *Михайлина Л. П.* Слов’яни між Дніпром і Карпатами. – К., 2008.
44. *Михайлина Л. П., Тимошук Б. А.* Славянские памятники Верхнего Прута VIII–X вв. // *Славяне на Днестре и Дунае*. – К., 1983. – С. 206–212.
45. *Петрашенко В. О.* Слов’янська кераміка VIII–IX ст. Правобережжя Середнього Подніпров’я. – К., 1992.
46. *Приходнюк О. М.* Археологічні пам’ятки Середнього Подніпров’я VI–IX ст. – К., 1980.
47. *Ратич О. О.* Результати досліджень давньоруського городища Замчиська в м. Судова Вишня, Львівської області, в 1957–1959 рр. // *МДАПВ*. – 1962. – Вип. 4. – С. 106–119.
48. *Ратич О. О.* До питання про розташування і оборонні споруди давньоруських городів Південно-Західної Русі // *МДАПВ*. – 1964. – Вип. 5. – С. 115–129.
49. *Ратич О. О.* Місцезнаходження і топографія літописного Звенигорода // *Матеріали II Подільської іст.-краєзн. конф.* – Львів, 1968. – С. 137–138.
50. *Русанова И. П.* Славянские древности V–IX вв. между Днепром и Западным Бугом // *САИ*. – 1973. – Е1–25.

51. *Русанова И. П.* Классификация керамики типа Корчак // *Slavia Antiqua*. – 1984–1987. – Т. XXX. – С. 93–100.
52. *Русанова И. П.* Изучение славянских поселений у с. Черновка // *АО 1979 г.* – М., 1980. – С. 331.
53. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Гнездо славянских поселений у с. Черновка Черновицкой обл. // *КСИА*. – 1984. – № 179. – С. 19–25.
54. *Русанова И. П., Тимощук Б. А.* Кодын – славянские поселения V–VIII вв. на р. Прут. – М., 1984.
55. *Седов В. В.* Восточные славяне в VI–XIII вв. – М., 1982.
56. *Седов В. В.* Славяне. Историко-археологические исследования. – М., 2002.
57. *Свеишников И. К.* Древнерусские города. Звенигород // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. – К., 1990. – С. 107–110.
58. *Словарь иностранных слов / Под ред. И. В. Лехина и проф. Ф. Н. Петрова.* – М., 1955.
59. *Словник-довідник з археології / Під ред. Ю. В. Павленко, Н. О. Гаврилюк, Н. С. Котової та ін.* – К., 1996.
60. *Смиленко А. Т.* Славяне и их соседи в Степном Поднепровьи (история и культура населения во II–VIII вв.): Автореф. дисс... докт. ист. наук. – К., 1980.
61. *Смиленко А. Т., Юренко С. П.* Восточные славяне в VIII–IX вв. Керамика // *Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период*. – К., 1990. – С. 259–266.
62. *Смирнова Г. И.* Раннеславянское поселение у с. Незвиско на Днестре // *РА*. – 1960. – Р. LI–I. – С. 222–238.
63. *Смирнова Г. И.* Підсумки досліджень верхніх шарів Незвиського поселення // *МДАПВ*. – 1959. – Вип. 2. – С. 87–101.
64. *Смирнова Г. И.* Отчет о раскопках верхних слоев поселения возле с. Незвиско в 1956 г. // *Архів ІУ НАН України*. – Оп. 5. – Од. зб. № 191.
65. *Сухобоков О. В.* К хронологии славянских памятников Днепровского Левобережья последней четверти I тыс. н. э. // *Історія Русі-України (історико-археологічний збірник)*. – К., 1998. – С. 49–57.
66. *Тимощук Б. А.* Ленковецкое древнерусское городище // *СА*. – 1959. – № 4. – С. 250–251.
67. *Тимощук Б. О.* Слов'яни Північної Буковини V–IX ст. – К., 1976.
68. *Тимощук Б. О.* Давньоруська Буковина. – К., 1982.
69. *Тимощук Б. А., Русанова И. П., Михайлина Л. П.* Итоги изучения славянских памятников Северной Буковины V–X вв. // *СА*. – 1981. – № 2. – С. 80–93.
70. *Тимощук Б. А.* Общинный строй Восточных славян VI–X вв. (по археологическим данным Северной Буковины): Автореф. дисс... докт. ист. наук. – М., 1983.
71. *Тимощук Б. А.* Восточнославянская община VI–X вв. н.э. – М., 1990.
72. *Тимощук Б. А.* Древнерусские города. Черновцы // *Археология Прикарпатья, Волыни и Закарпатья (раннеславянский и древнерусский периоды)*. – К., 1990. – С. 115.
73. *Тимощук Б. А.* Восточные славяне: от общины к городам. – М., 1995.
74. *Тимощук Б. О.* Східні слов'яни VII–X ст.: полюддя, язичництво, початки держави. – Чернівці, 1999.
75. *Томенчук Б. П.* Три періоди розвитку Галича // *Тези міжн. конф. “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”*. – Львів, 1994. – С. 20–21.
76. *Томенчук Б. П.* Три періоди розвитку Галича в світлі нових археологічних досліджень // *Тези доповідей української делегації на VI Міжнародному конгресі слов'янської археології*. – К., 1996. – С. 111–113.
77. *Томенчук Б. П.* Три періоди розвитку історичної топографії давнього Галича // *Галичина*. – 1997. – № 1. – С. 19–28.
78. *Томенчук Б. П., Филипчук М. А.* Буківна – літописний Биковен на Дністрі. – Івано-Франківськ, 2001.
79. *Федоров Г. Б.* Древнерусская культура Поднестровья (X–XII вв.) // *Древняя культура Молдавии*. – Кишинев, 1974. – С. 109–149.

80. Филипчук М. А. Исследование крестьянской усадьбы XI в. у с. Коростовата // АО 1983 г. – М., 1984. – С. 367.
81. Филипчук М. А. Слов'янський період в історії Пліснеська // Тези конф. “Галицько–Волинська держава: передумови виникнення, історія, культура, традиції”. – Львів, 1993. – С. 22–23.
82. Филипчук М. А. Генезис прикарпатських городищ VIII–X ст. з позицій полісної структури суспільства // Тези міжн. конф. “Еволюція розвитку слов'янських градів VIII–XIV ст. у передгір'ї Карпат і Татр”. – Львів, 1994. – С. 9–11.
83. Филипчук М. А. Нова знахідка – Пліснеський саркофаг // Літопис Червоної Калини. – 1994. – № 10–12. – С. 50–55.
84. Филипчук М. А. Слов'янські поселення VIII–X ст.в Українському Прикарпатті: Автореф. дис... канд. іст. наук. – К., 1996.
85. Филипчук М. А. Дослідження Пліснеського городища у 1990 р. // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 256–278.
86. Филипчук М. А. Пліснеський археологічний комплекс. (Стан і перспективи дослідження) // Волино-Подільські археологічні студії. – Львів, 1998. – С. 279–286.
87. Филипчук М. А. Проблема хронології та періодизації слов'янських старожитностей Українського Прикарпаття другої половини I тис. н.е. // Середньовічна Європа: погляд з кінця XX ст. – Чернівці, 2000. – С. 36–46.
88. Филипчук М. А. Про появу наземних жител ранньосередньовічної доби в українському Прикарпатті // Археологічні студії. – 2000. – №1. – С. 244–261.
89. Филипчук М. А. Керамічний посуд з поселень Райковецької культури в українському Прикарпатті // Карпатика. – 2005. – Вип. 33. – С. 110–131.
90. Цетлин Ю. Б. К проблеме периодизации и хронологии археологических культур (по керамическим материалам) // Керамика как исторический источник. – Новосибирск, 1989. – С. 72–73.
91. Херрманн И. Славяне и норманы в ранней истории балтийского региона. – Leipzig; Jena; Berlin, 1991. – S. 77–96.
92. Bialekova D. Slovanske obdobie // SLA. – XXVIII–1. – 1980. – S. 213–214.
93. Chropowsky B. Slovanske pohrebisko v Nitre na Lupke // SLA. – 1962. – R. X–1. – S. 175–240.
94. Čilinská Z. Slovánsko-avarské pohrebisko v Žitavskej Toni // SLA. – 1963. – R. XI–1. – S. 87–120.
95. Daszkiewicz M., Raabe J. Wyznaczenie temperatury pierwotnego wypalania ceramiki zabytkowej // APolski. – 1989. – T. XXXIV. – Z. 1. – S. 29–38.
96. Geisler M. Slovánské kostrové hroby z Tvarožne // AR. – 1984. – R. XXXVI. – 5. – S. 490–497.
97. Geisler M. Slovánské hroby z Holubič // AR. – 1985. – R. XXXVII. – 4. – S. 449–453.
98. Herrmann I. Zwischen Hradschin und Vineta (*Frühe kulturen der Westslawen*). – Leipzig; Jena; Berlin, 1971.
99. Holubowicz W. Z prac wykopaliskowych na Ostrówku w Opolu w roku 1956 // Spr. Arch. – 1959. – T. XII. – S. 115–131.
100. Kociczewski L., Kruppé J. Niektóre badania fizyko–chemiczne jako metoda badawcza w studiach nad dziejami produkcji garncarskiej // Kw.HKM. – 1962. – R. 10. – № 1–2. – S. 175–178.
101. Kral J. Slovánské mohylnik ve Vysočanech na Dyji // AR. – 1955. – R. VII. – 3. – S. 342–348.
102. Kraskowska L. Prve výzkumy na slovánskom mohylniku v Skalici // SLA. – 1959. – R. VII–1. – S. 165–183.
103. Kruppé J. Studia nad ceramika XIV wieku ze Stareho Miasta w Warszawie. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1961.
104. Kruppé J. Garncarstwo warszawskie w wiekach XIV–XV. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 1967.
105. Novotny B. Výzkum Velkomoravského hradisté “Pohansko” u Nejedku na lédnickom ostrove // PA. – 1963. – R. LIV–1. – S. 3–40.
106. Pleiner R. Brennversuche in einem Nachgebildeten Slawischen Töpferoffen // SLA. – 1988. – R XXXVI–2. – S. 294–308.
107. Točík A. Pohrebisko a sídlisko z doby avarskej říše v Prši // SLA. – 1963. – R. XI–1. – S. 121–198.

108. Vaná Z. Míse v zapadnoslovánske keramice // PA. 1958. – LIX–1. – S. 185–247.

109. Vaná Z. Slovánska keramika zabrusanskeho typu v severo–západních Čechách // PA. – 1961. – R. LII–2. – S. 465–467.

Рис. 1. Карта поширення пам'яток останньої чверті I тисячоліття н. е. в українському Прикарпатті, які досліджені великими площами.

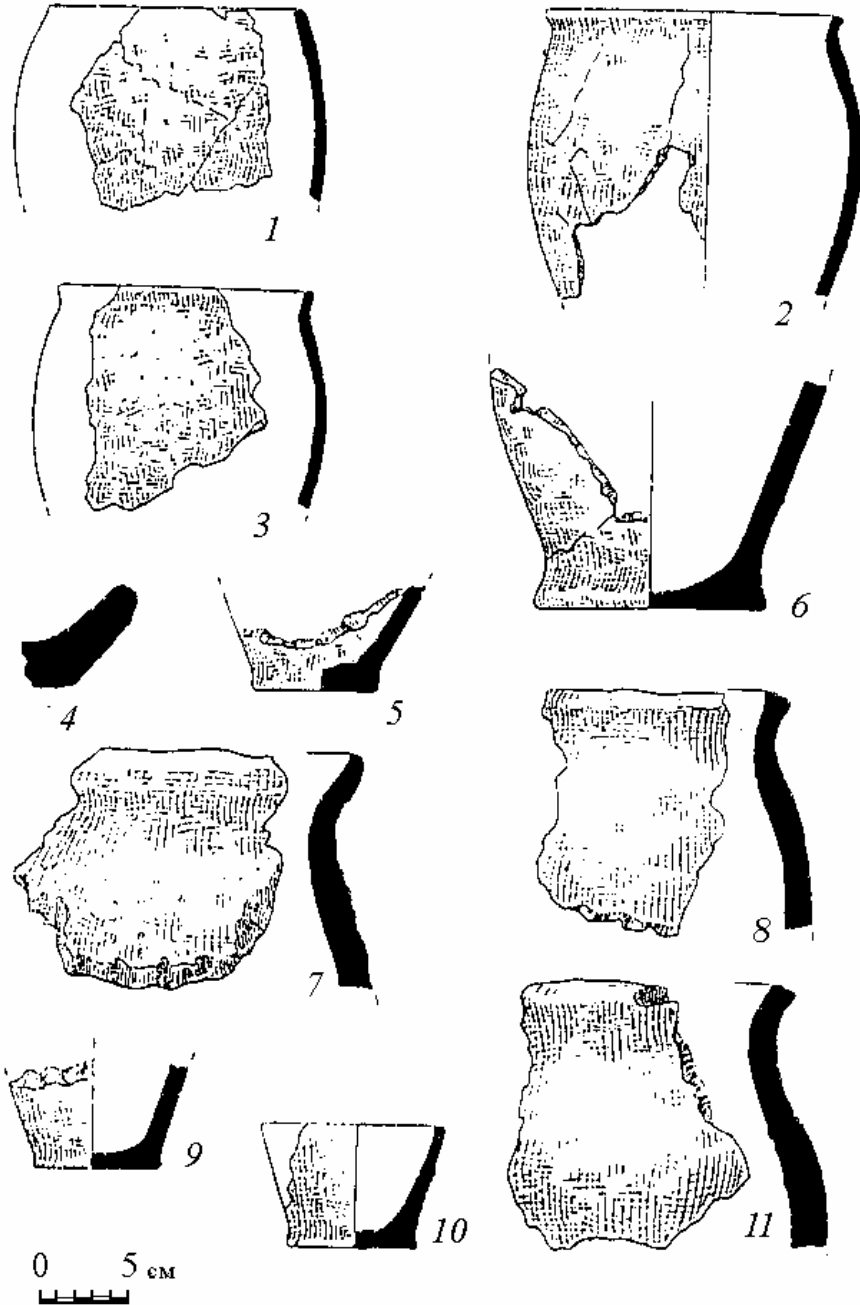

Рис. 2. Незвисько: 1-3, 5, 6 – уламки ліпних горщиків із житла № 5;
4, 7-11 – уламки ліпних посудин із житла № 6 (за Г. І. Смірноюю).

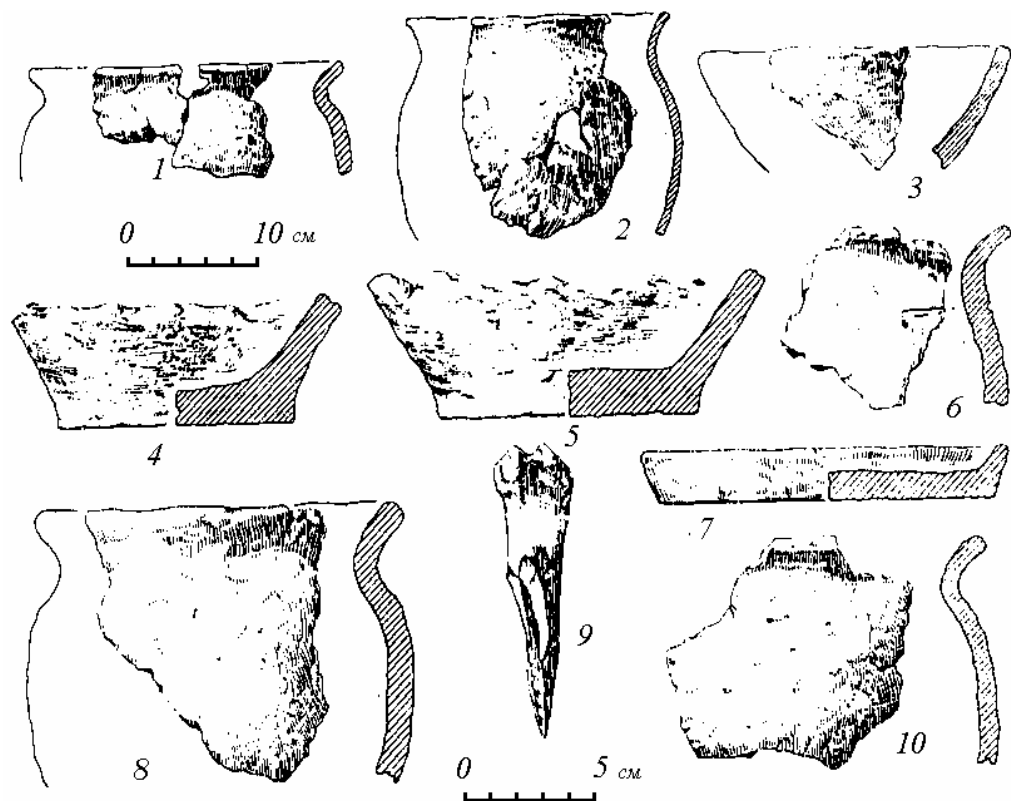

Рис. 3. Незвисько. Знахідки з ранньослов'янського житла № 12 (за Г. І. Смірною).

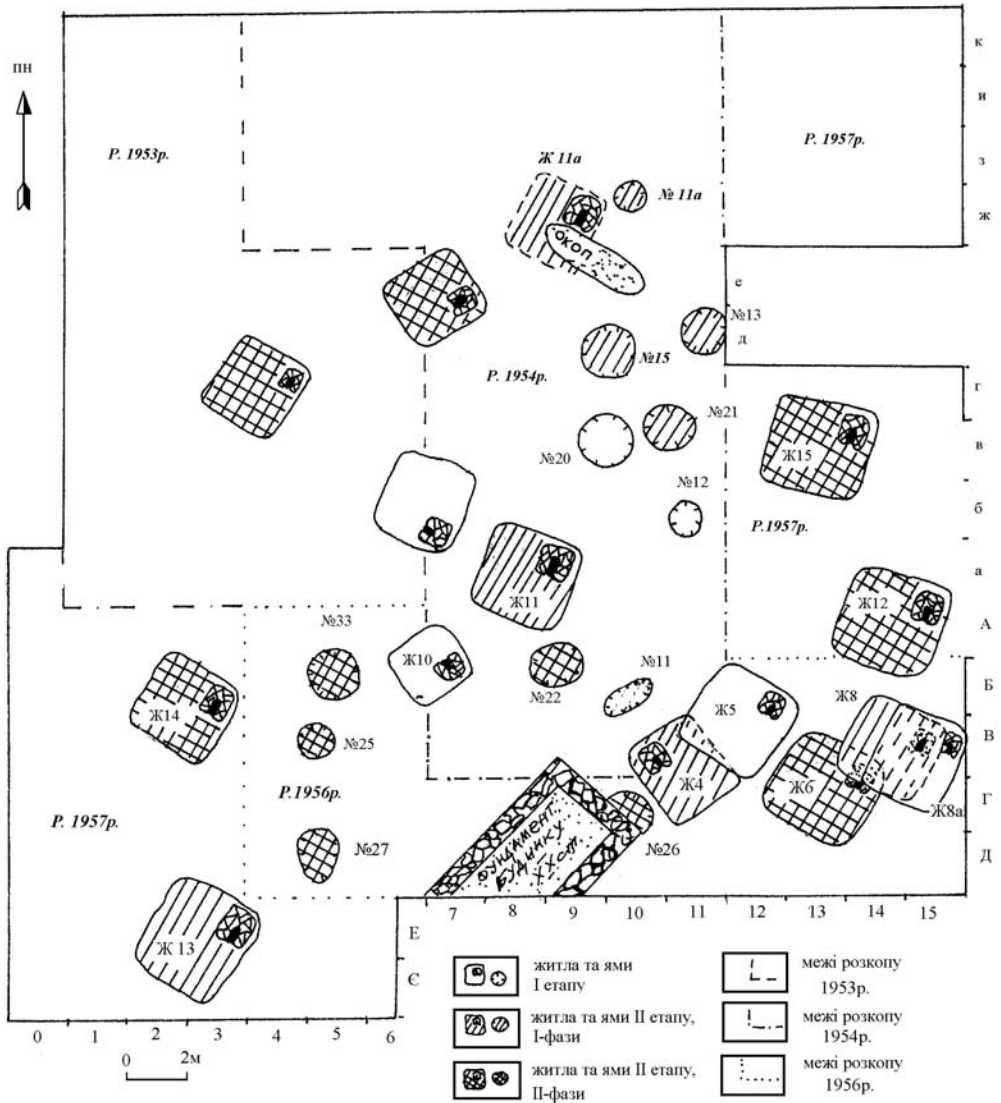
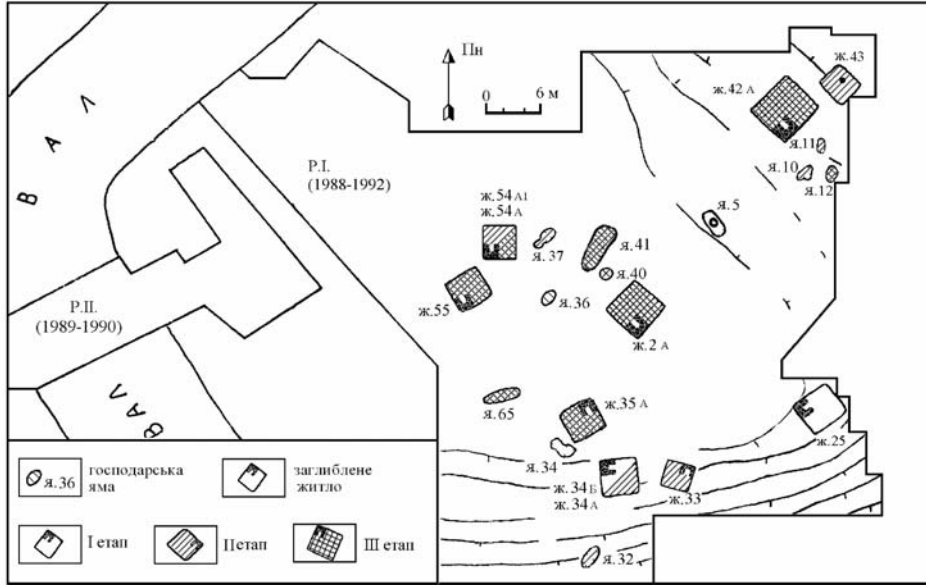

Рис. 4. Незвисько. Зведений план житлово-господарських об'єктів, виявлених Г. І. Смірною (реінтерпретація М. А. Филипчука).

БУКІВНА

А - слов'янський період

Б - давньоруський період

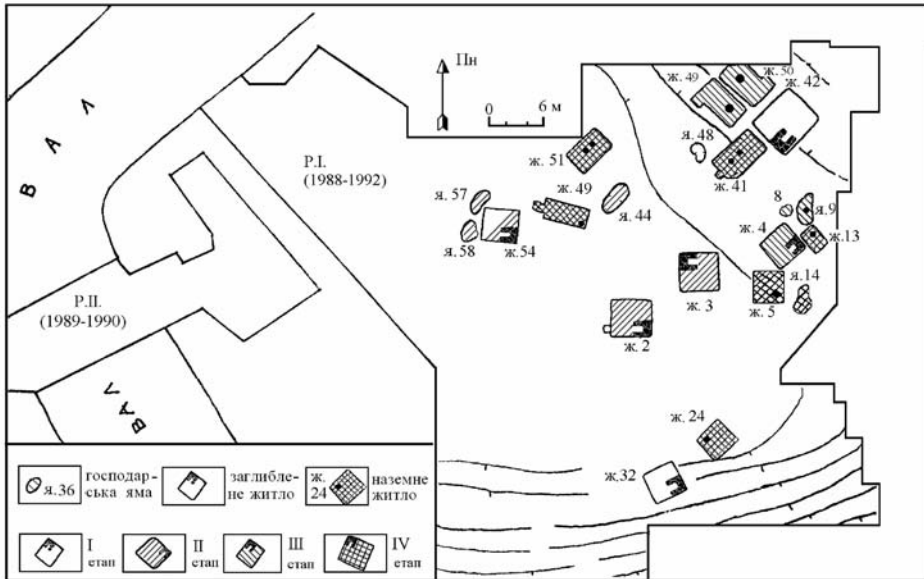

Рис. 5. Буківна. Зведений план розкопу І (1988–1992 рр.)

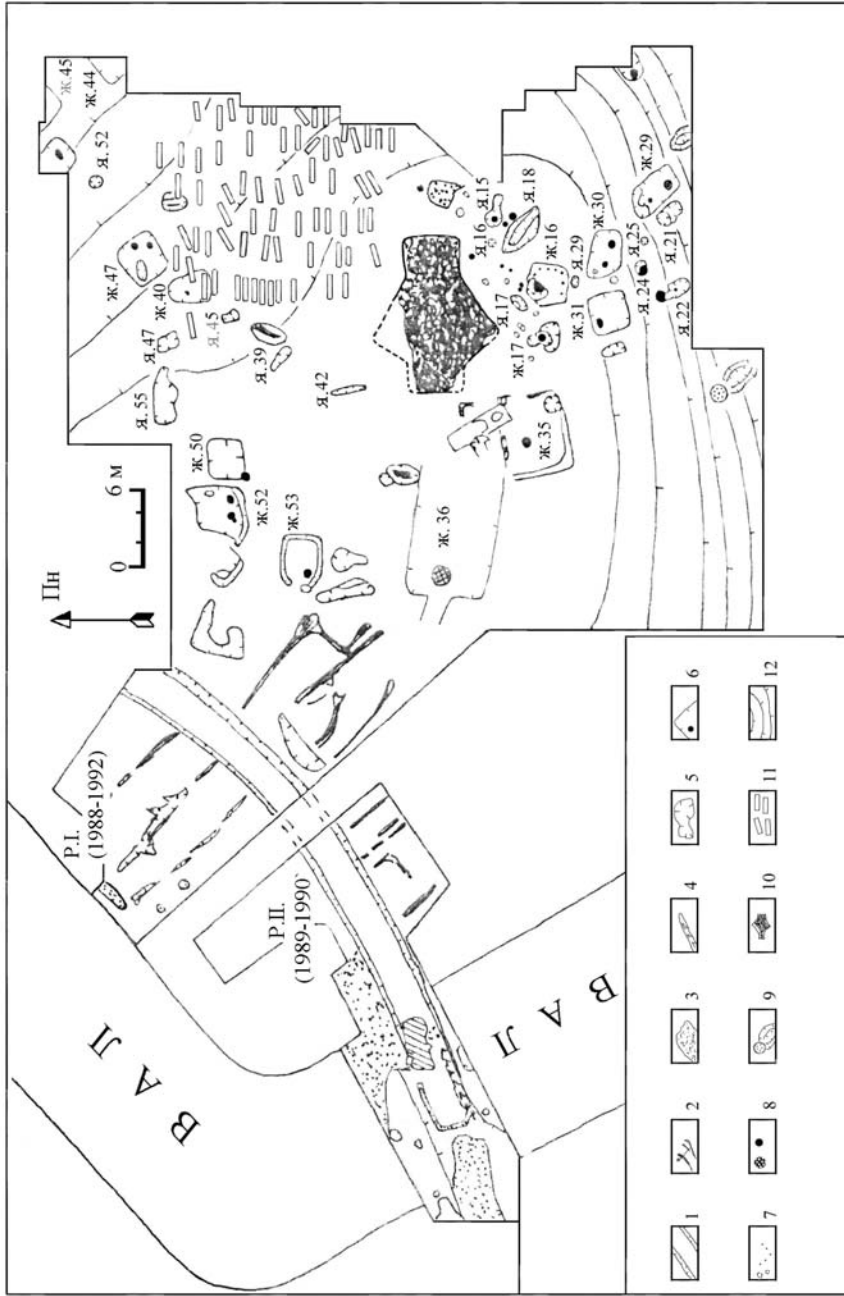

Рис. 6. Буківна. Зведений план розкопів I та II (1988–1992 рр.):

1 – залишки дерев'яної дороги; 2 – залишки дерев'яного помосту; 3 – прошарок вугілля та золи; 4 – горілі плахи; 5 – господарські ями; 6 – залишки наземних жител; 7 – ямки; 8 – вогнища; 9 – рештки гончарної печі; 10 – кам'яні фундаменти дерев'яної церкви; 11 – інгумацийні поховання; 12 – горизонталі (проведені через 1 м)

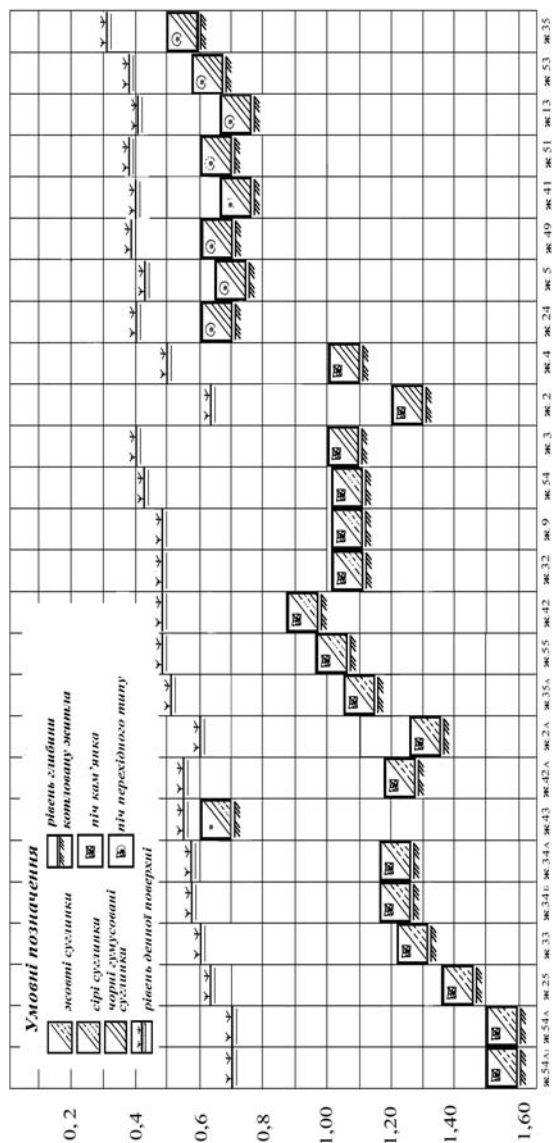

Рис. 7. Буківна. Розкоп І. Кореляційна таблиця місцезнаходження житлових об'єктів з урахуванням їхніх рівнів денної поверхні, глибин земляних котлованів, характеру ґрунту заповнення та типах опалювальних пристроїв.

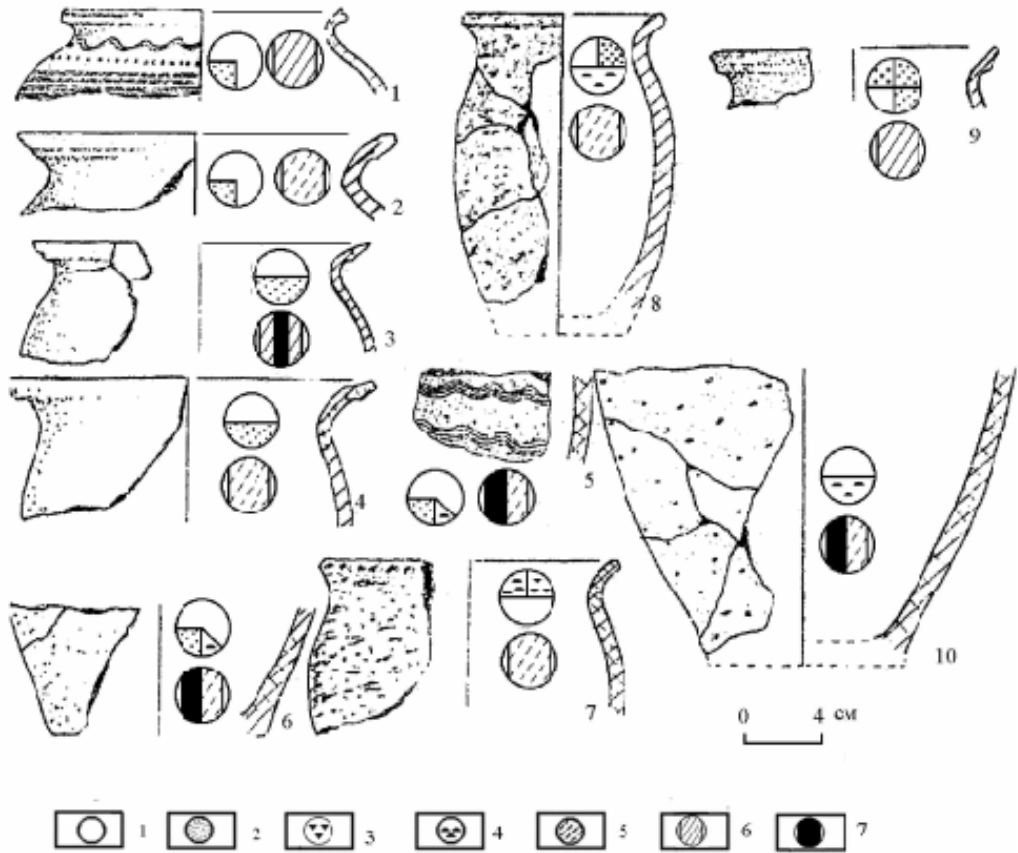

Рис. 8. Буківна. Розкоп I.

Керамічний посуд з житла 33:

1-4 – із заповнення верхньої частини земляного котловану; 5-10 – з долівки споруди;

1-4 – керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – дрібнозернистий пісок; 3 – жорства;

4 – шамот; 5-7 – колір випалу: 5 – блідо-цеглястий; 6 – цеглястий; 7 – чорний.

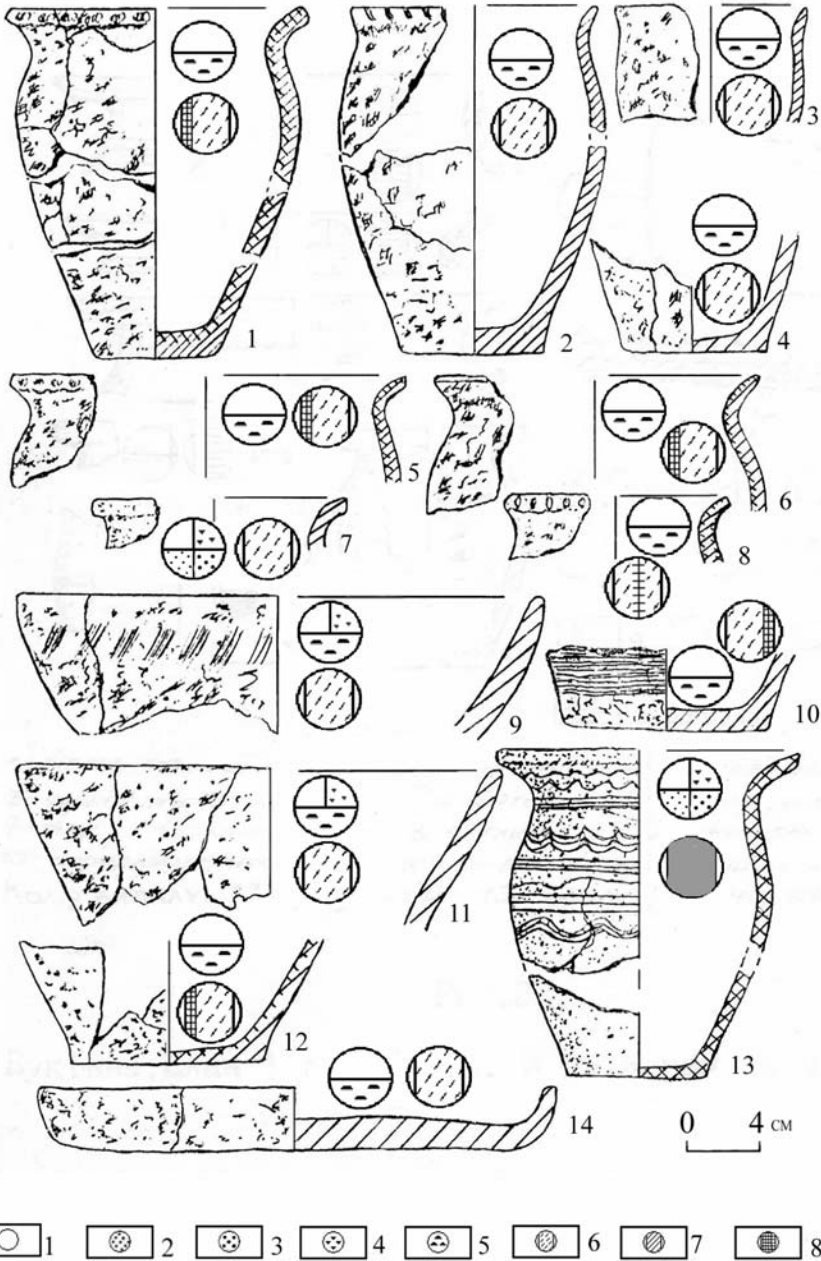

Рис. 9. Буківна. Розкоп I. Керамічний посуд з долівки житла № 43:

1–5 – керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – середньозернистий пісок;
 3 – великозернистий пісок; 4 – жорства; 5 – шамот; 6–8 – колір випалу: 6 – блідо-цеглястий;
 7 – цеглястий; 8 – сірий.

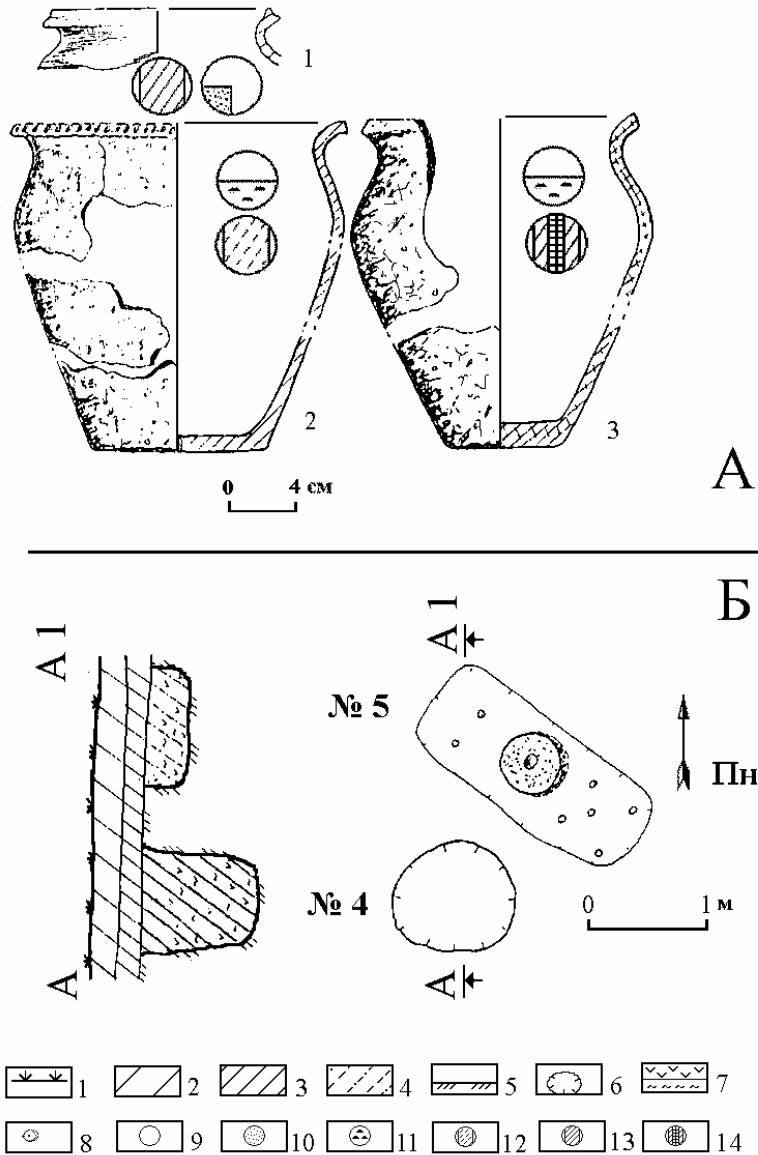

Рис. 10. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1 – з ями № 4; 2–3 – з ями № 5.

Б – плани і профілі ям №№ 4 та 5.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – сірі гумусовані суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – контури ям; 7 – вугілля, зола; 8 – жорновий камінь; 9–11 – керамічне тісто: 9 – суглинкова маса; 10 – дрібнозернистий пісок; 11 – шамот. 12–14 – колір випалу: 12 – блідо-цеглястий; 13 – цеглястий; 14 – редукований (цеглястий–сірий–цеглястий).

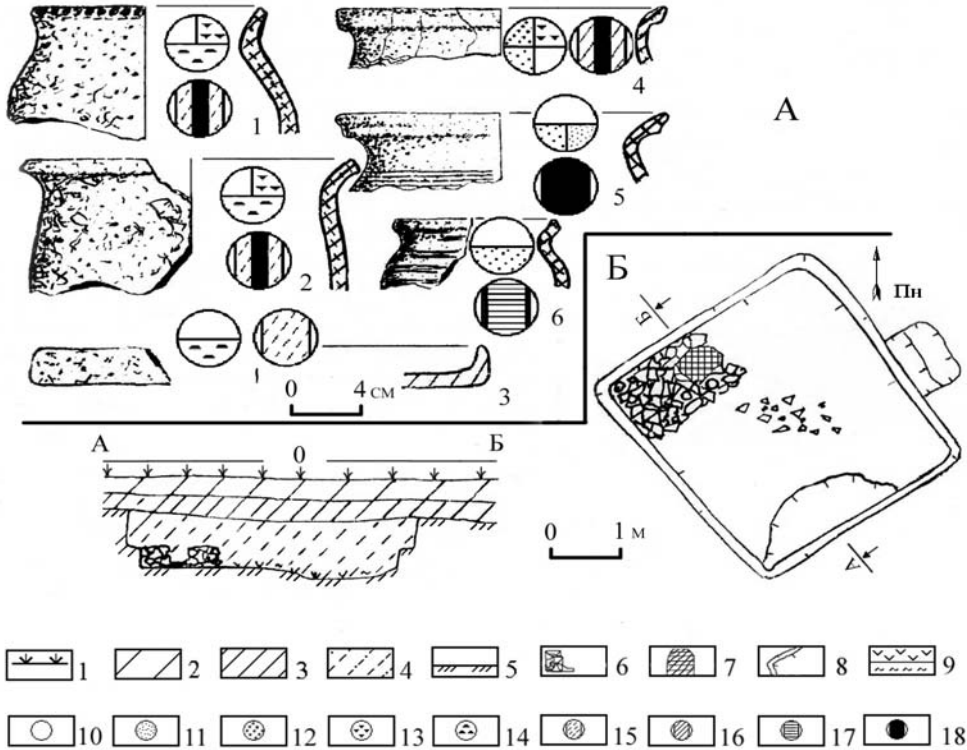

Рис. 11. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1–3 – з череня печі; 4–5 – з долівки, 6 – із заповнення житла.

Б – план і профіль житла № 25.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – сірі гумусовані суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – піч-кам'янка; 7 – черінь; 8 – контури котловану заглибленого житла; 9 – вугілля, зола; 10–14 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – жорства; 14 – шамот. 15–18 – колір випалу: 15 – блідо-цеглястий; 16 – цеглястий; 17 – редукований (цеглястий–сірий–цеглястий); 18 – редукований (чорний).

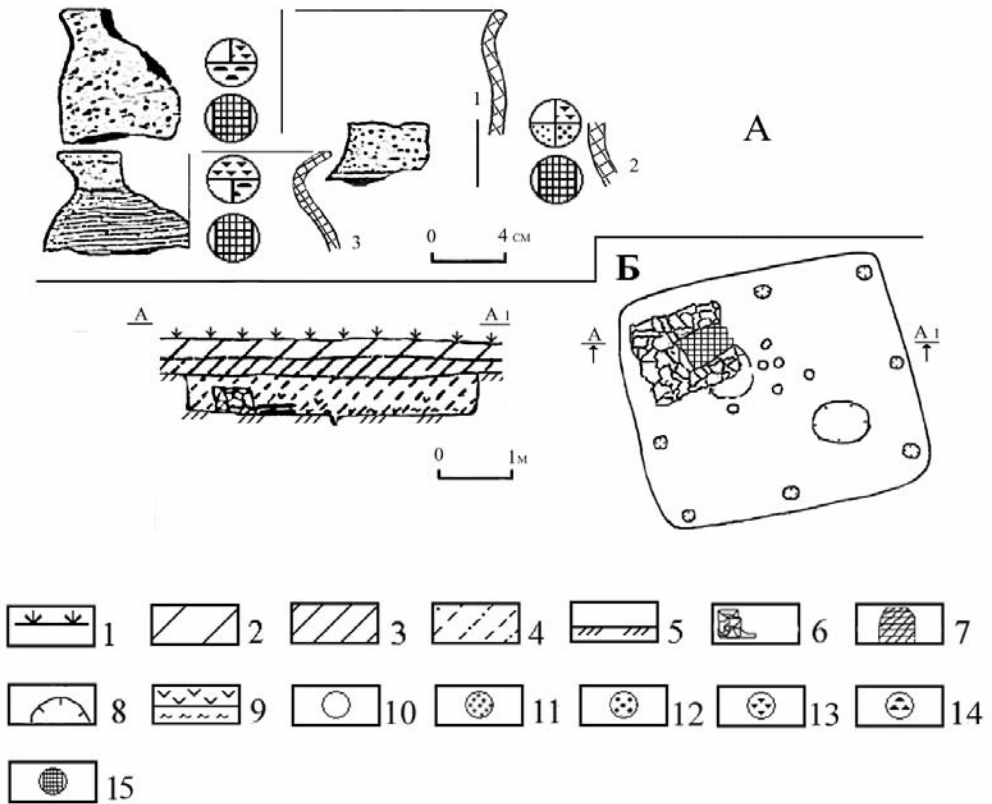

Рис. 12. Буківна. Розкоп I.

А. – Керамічний посуд: 1 – з нижнього, 2–3 – верхнього черенів печі.

Б. План і профіль житла № 34.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – сірі гумусовані суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – піч-кам'янка; 7 – черинь; 8 – контури ям та стовпових ямок; 9 – вугілля, зола; 10–14 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – великозернистий пісок; 13 – жорства; 14 – шамот; 15 – колір випалу – редукований (темно-сірий).

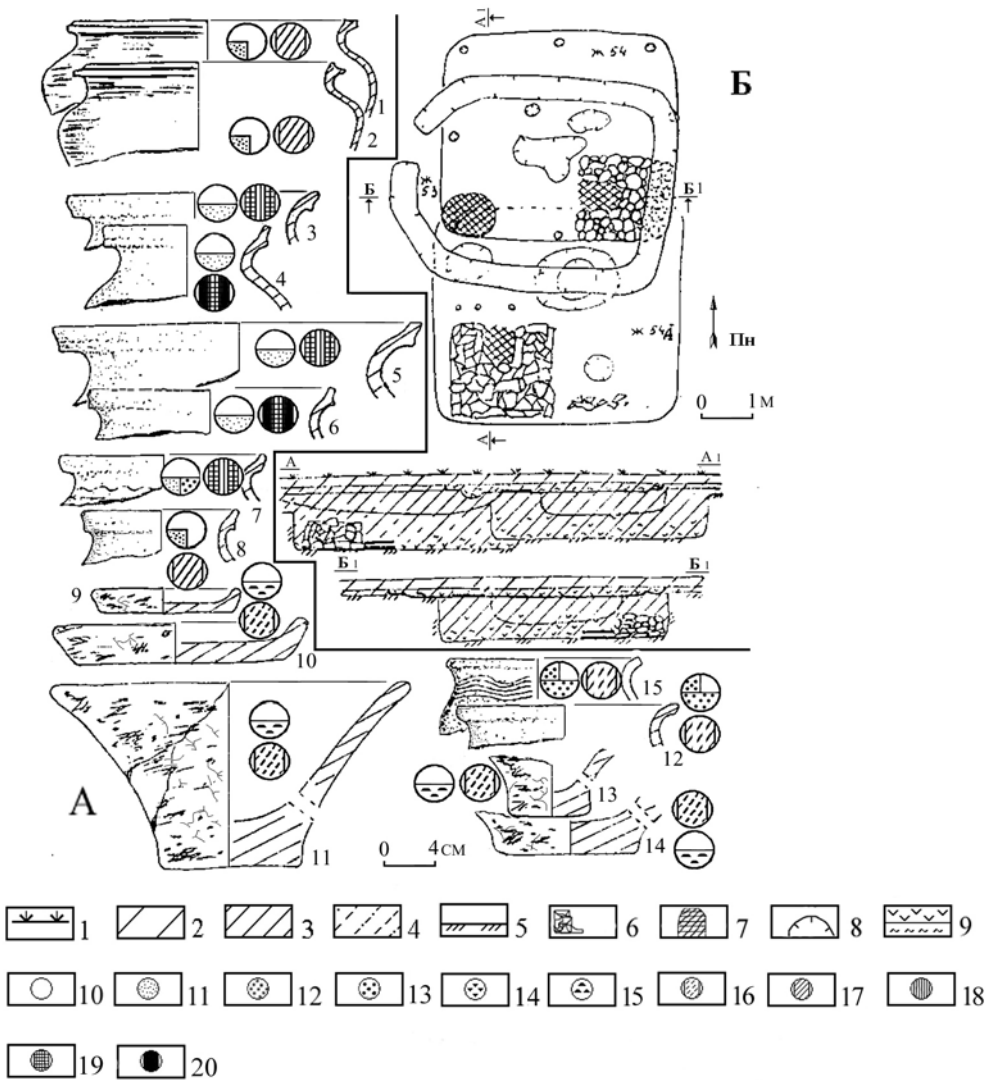

Рис. 13. Буківна. Розкоп I.

А. – керамічний посуд: 1–2 – з житла № 53; 3, 8–11 – з долівки, 4–7 – із заповнення житла № 54; 12–15 – з долівки житла № 54а.

Б – плани і профілі жител №№ 53, 54, 54а.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар);

3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – піч-кам’янка;

7 – чернь; 8 – контури ям та стовпових ямок; 9 – вугілля, зола. 10–20 – керамічне тісто:

10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – великозернистий пісок; 14 – жорства; 15 – шамот. 16–20 – колір випалу: 16 – блідо-цеглястий; 17 – цеглястий;

18 – коричневий; 19 – темно-сірий; 20 – чорний.

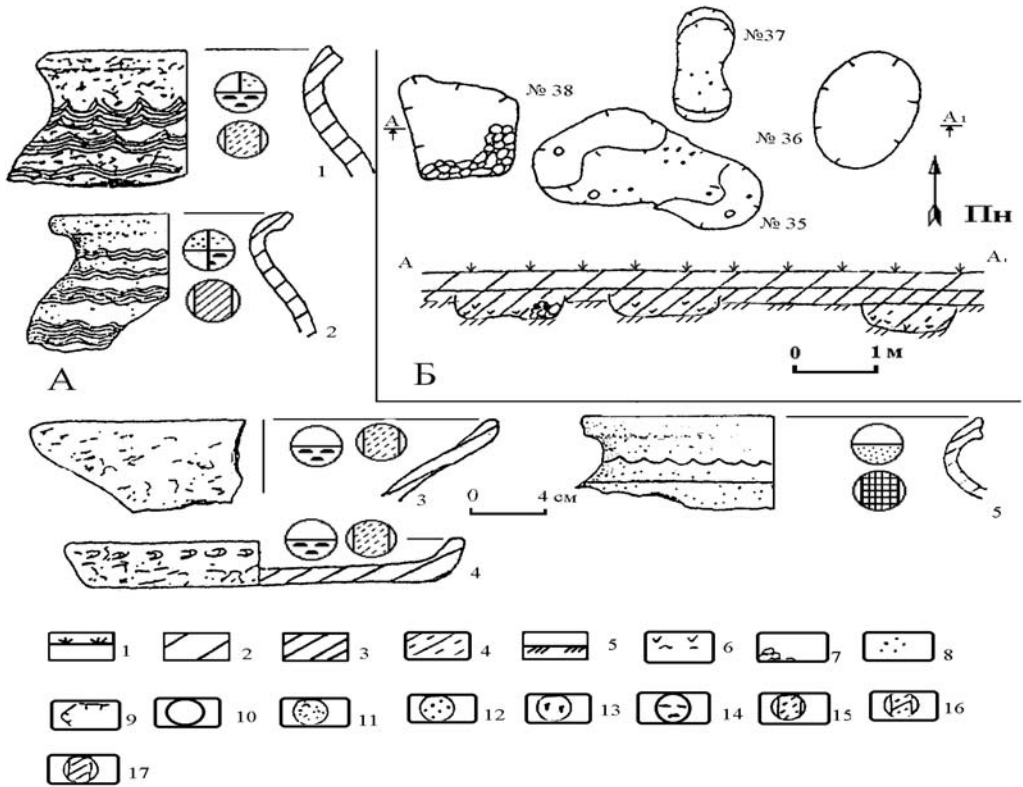

Рис. 14. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1–4 – з ями № 36; 5 – з ями № 38.

Б – плани і профілі ям №№ 35, 36, 37, 38.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – сірі гумусовані суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – вугілля, зола; 7 – піч-кам'янка; 8 – контури ям та стовпових ямок; 9 – контури ям господарського призначення; 10–14 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – жорства; 14 – шамот; 15–17 – колір випалу: 15 – блідо-цеглястий; 16 – блідо-жовтий; 17 – цеглястий.

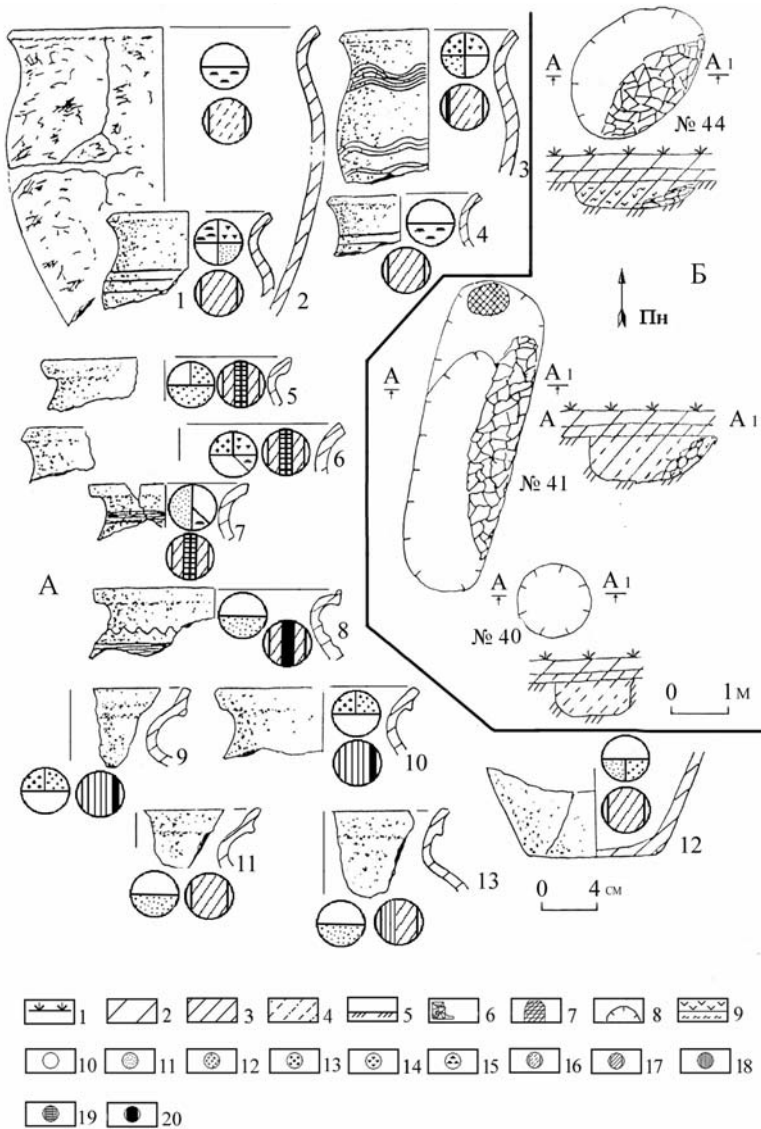

Рис. 15. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1–4 – з ями № 40; 5–7 – з долівки, 8–12 – із заповнення ями № 44.

Б – плани і профілі ям №№ 40, 41, 44.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – світло-жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – піч-кам’янка; 7 – черинь; 8 – контури ям господарського призначення; 9 – вугілля, зола; 10–15 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – великозернистий пісок; 14 – жорства; 15 – шамот; 16–20 – колір випалу: 16 – блідо-цеглястий; 17 – цеглястий; 18 – коричневий; 19 – темно-сірий; 20 – чорний.

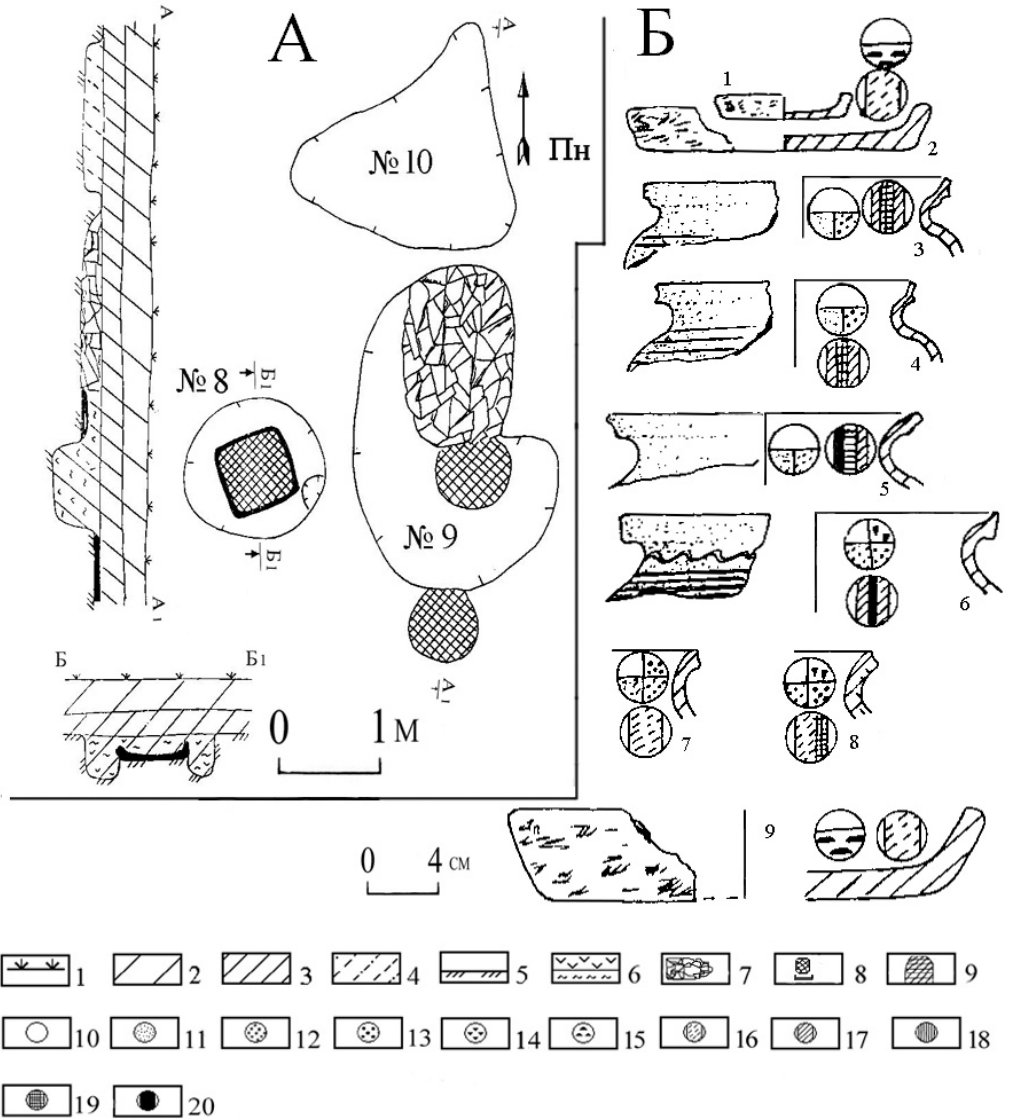

Рис. 16. Буківна. Розкоп І.

А – плани і профілі ям №№ 8, 9, 10.

Б – керамічний посуд: 1–4 – з ями № 8; 5–6, 9 – з ями № 9; 7–8 – з ями № 10.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – світло-жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – вугілля, зола; 7 – колоте каміння; 8 – глинобитна піч; 9 – чернь; 10–15 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – великозернистий пісок; 14 – жорства; 15 – шамот; 16–20 – колір випалу: 16 – блідо-цеглястий; 17 – цеглястий; 18 – коричневий; 19 – темно-сірий; 20 – чорний.

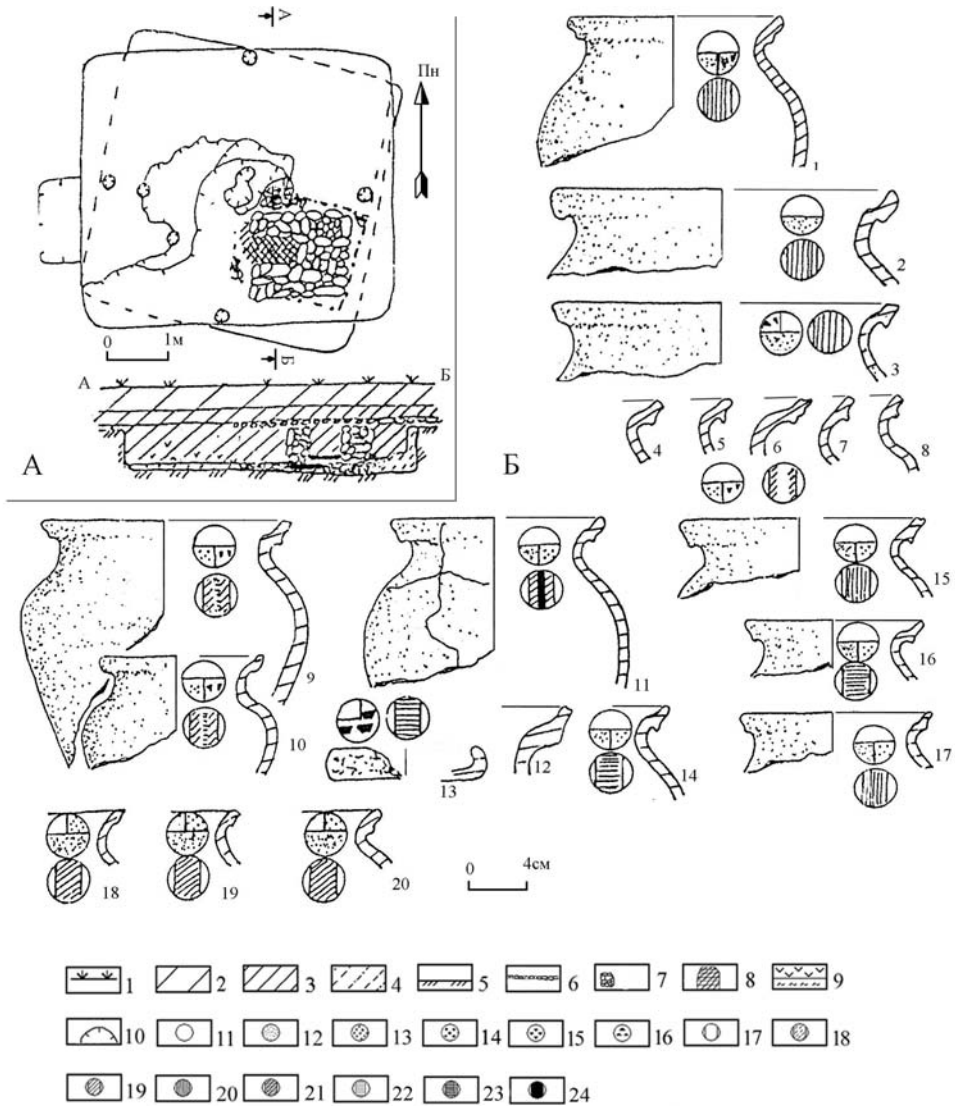

Рис. 17. Буківна. Розкоп I.

А – плани і профілі жител №№ 2, 2а.

Б – керамічний посуд: 1–17 – з житла № 2; 18–20 – з житла 2а.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 4 – жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – фундамент церкви; 7 – каміння (ріняк); 8 – чернь; 9 – вугілля, зола; 10 – ями, стовпові ямки; 11–16 – керамічне тісто: 11 – суглинкова маса; 12 – дрібнозернистий пісок; 13 – середньозернистий пісок; 14 – великозернистий пісок; 15 – жорства; 16 – шамот; 17–24 – колір випалу: 17 – червоний; 18 – блідо-цеглястий; 19 – цеглястий; 20 – коричневий; 21 – темно-коричневий; 22 – сірий; 23 – темно-сірий; 24 – чорний.

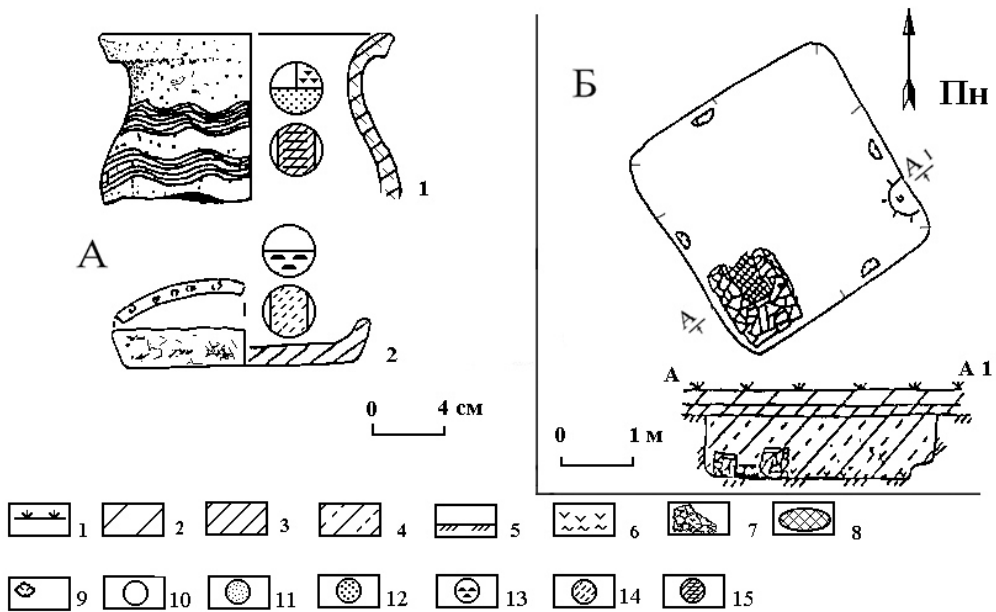

Рис. 18. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1–2 – з долівки житла № 55.

Б – план і профіль житла № 55.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – жовті суглинки; 5 – рівень лесу (материка); 6 – вугілля, зола; 7 – колоте каміння; 8 – чернь; 9 – стовпові ямки; 10–13 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – шамот; 14–16 – колір випалу: 14 – блідо-цеглястий; 15 – цеглястий; 16 – темно-коричневий.

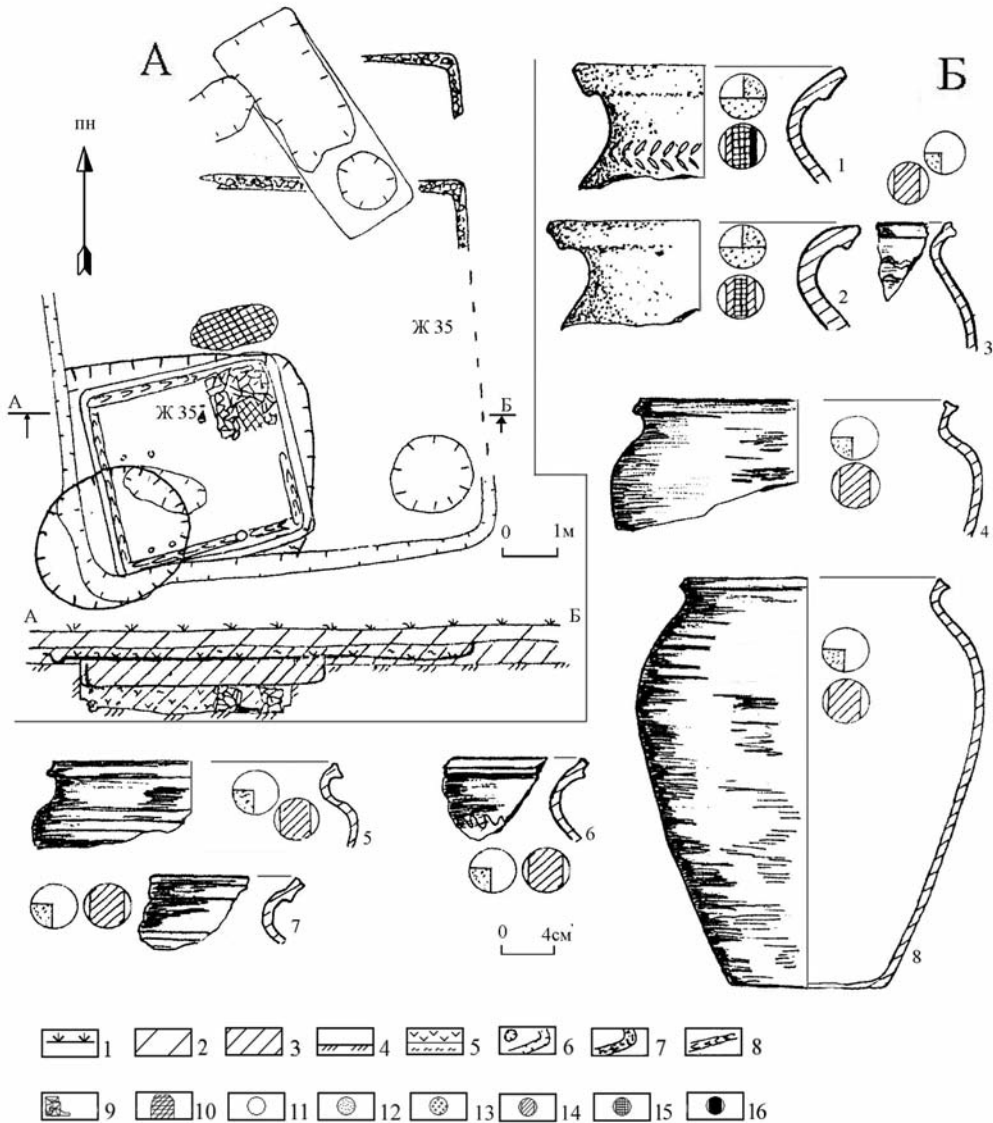

Рис. 19. Буківна. Розкоп I.

А – плани і профілі жител №№ 55, 35а.

Б – керамічний посуд: 1–2 – з долівки житла 35а; 3–8 – з житла 35.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – рівень лесу (материка); 5 – вугілля, зола; 6 – ями, канавки; 7 – ями, канавки забутовані ріняковим камінням; 8 – горіле дерево; 9 – піч-кам’янка з колотого каміння; 10 – черинь; 11–13 – керамічне тісто: 11 – суглинкова маса; 12 – дрібнозернистий пісок; 13 – середньозернистий пісок; 14–16 – колір випалу: 14 – цеглястий; 15 – темно-сірий; 16 – чорний.

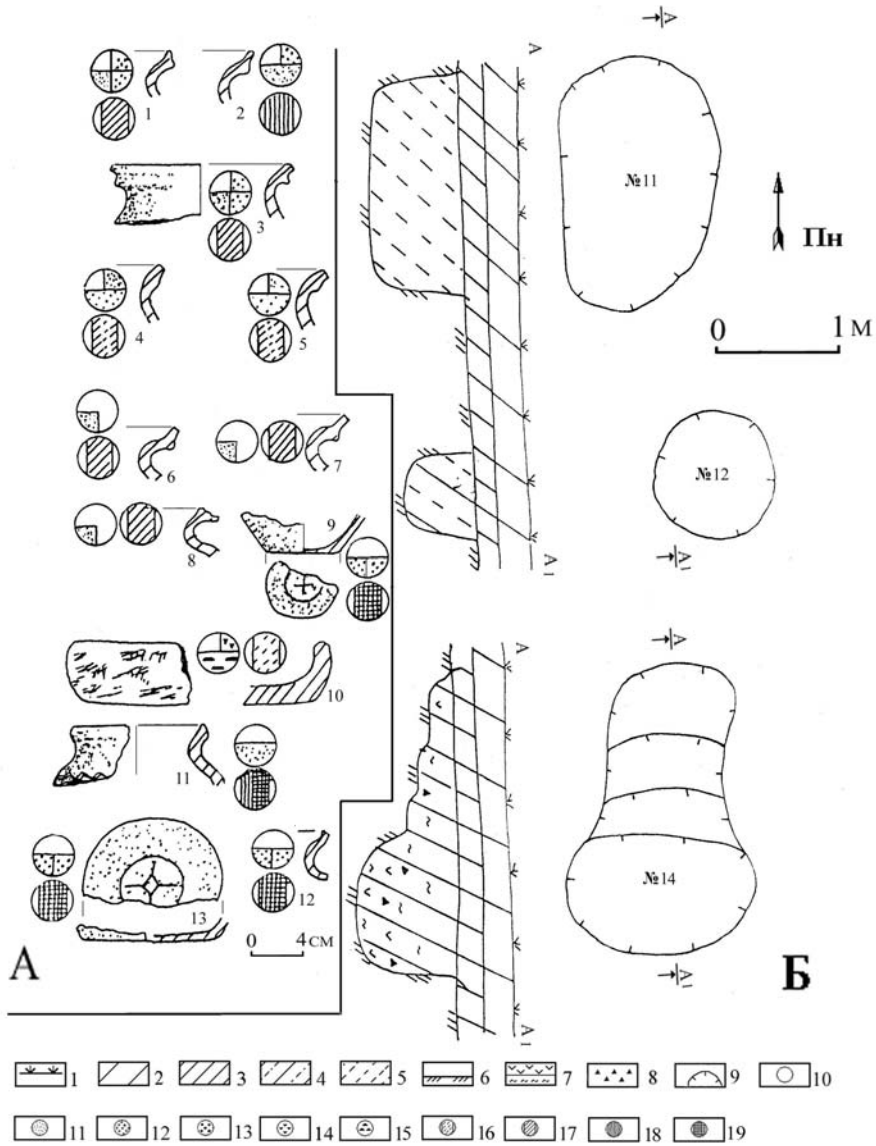

Рис. 20. Буківна. Розкоп I.

А – керамічний посуд: 1–2 – з ями № 11; 3–5 – з ями № 12; 6–13 – з ями № 14.

Б – плани і профілі ям №№ 11, 12, 14.

1 – рівень сучасної поверхні; 2 – чорні гумусовані суглинки (орний шар); 3 – чорні гумусовані суглинки; 4 – жовті суглинки; 5 – світло-жовті суглинки; 6 – рівень лесу (материка); 7 – вугілля, зола; 8 – глиняна вимазка; 9 – контури ям; 10–15 – керамічне тісто: 10 – суглинкова маса; 11 – дрібнозернистий пісок; 12 – середньозернистий пісок; 13 – великозернистий пісок; 14 – жорства; 15 – шамот; 16–19 – колір випалу: 16 – блідо-цеглястий; 17 – цеглястий; 18 – коричневий; 19 – темно-сірий.

I	II				III				IV							V					
	IIa	IIб	IIв	IIг	IIIa	IIIб	IIIв	IIIг	IVa	IVб	IVв	IVг	IVд	IVе	IVж	IVз	Va	Vб	Vв	Vг	Vд
Ж 25		▨			▨				U	U					⊙	⊙					
Я 5			∇							U					⊙	⊙					▬
Ж 34 (Б)		▨			▨					U					⊙	⊙	▬	∇			
Ж 34 (А)		▨			▨					U	U				⊙	⊙		∇			
Ж 43	▨								U	∇	U	U			⊙	⊙					
Ж 33		▨			▨						U	U			⊙	⊙	▬		▬		
Я 40			∇								U	U			⊙	⊙					
Я 36									U	U	U				⊙	⊙					
Я 41			∇								U				⊙	⊙					▬
Я 10			∇								U				⊙	⊙					▬
Ж 54 А1		▨			▨					∇	U	U			⊙	⊙	▬	∇			
Ж 54 А		▨			▨					∇		U			⊙	⊙	▬	∇			
Ж 42 А		▨			▨							U			⊙	⊙	▬	∇			▬
Ж 2 А		▨			▨							U			⊙	⊙	▬				▬
Ж 55		▨			▨				U			U			⊙	⊙		∇			
Ж 35 А		▨			▨							U			⊙	⊙			▬		
Я 12			∇									U			⊙	⊙					▬
Я 11			∇									U			⊙	⊙					▬
Ж 32		▨										U			⊙	⊙		∇	▬		
Ж 9		▨										U			⊙	⊙					▬
Ж 54		▨							U	∇					⊙	⊙					▬
Я 48			∇									U			⊙	⊙					▬
Я 44			∇									U			⊙	⊙					▬
Ж 3		▨										U			⊙	⊙					▬
Ж 2		▨							U						⊙	⊙					▬
Ж 4		▨	▨												⊙	⊙					▬
Я 49			▨						U						⊙	⊙					▬
Я 50			▨						U						⊙	⊙					▬
Я 8			▨						U	U					⊙	⊙					▬
Я 9			▨						U						⊙	⊙					▬
Я 57			▨						U						⊙	⊙					▬
Я 58			▨						U						⊙	⊙					▬
Ж 24	▨								U	U	∇				⊙	⊙					▬
Ж 5	▨								U						⊙	⊙					▬
Ж 49	▨								U						⊙	⊙					▬
Ж 41	▨								U						⊙	⊙					▬
Ж 51	▨								U						⊙	⊙					▬
Ж 13	▨								U						⊙	⊙					▬
Я 14			▨												⊙	⊙					▬

срп. XII - X ст. XI - срп. XIII ст.

Рис. 21. Буківна. Кореляційна таблиця типів об'єктів, опалювальних пристроїв та кухонного посуду.

I – номер об'єкта; II – характеристика ґрунтів у заповненнях: IIa – наземних жител; IIб – заглиблених жител; IIв – ямах. III – типи опалювальних пристроїв: IIIa – вогнища; IIIб – печі та робочі площадки з колотого каміння; IIIв – печі та робочі площадки з ріякового каміння; IIIг – куполоподібні печі. IV – керамічний посуд, характер випалу та текстура керамічного тіста: IVa – сковорідки; IVб – миски, сирниці-цідила; IVв – кухонні горщики підправлені на колі; IVг – ранньокружальні горщики; IVд – кружальні горщики із манжетоподібним викінченням вінець (нередуковані); IVе – кружальні горщики із манжетоподібним викінченням вінець (редуковані); IVе – кружальні горщики із фігурним манжетоподібним викінченням вінець (редуковані) та приземисті кружальні горщики з карнизоподібними віnciaми; IVж – характер випалу; IVз – текстура керамічного тіста. V – типи пізніше нашарованих об'єктів: Va – заглиблені житла; Vб – ями; Vв – наземні житла; Vг – давньоруський вал; Vд – фундамент церкви, інгумацийні поховання середини XII–середини XIII ст.

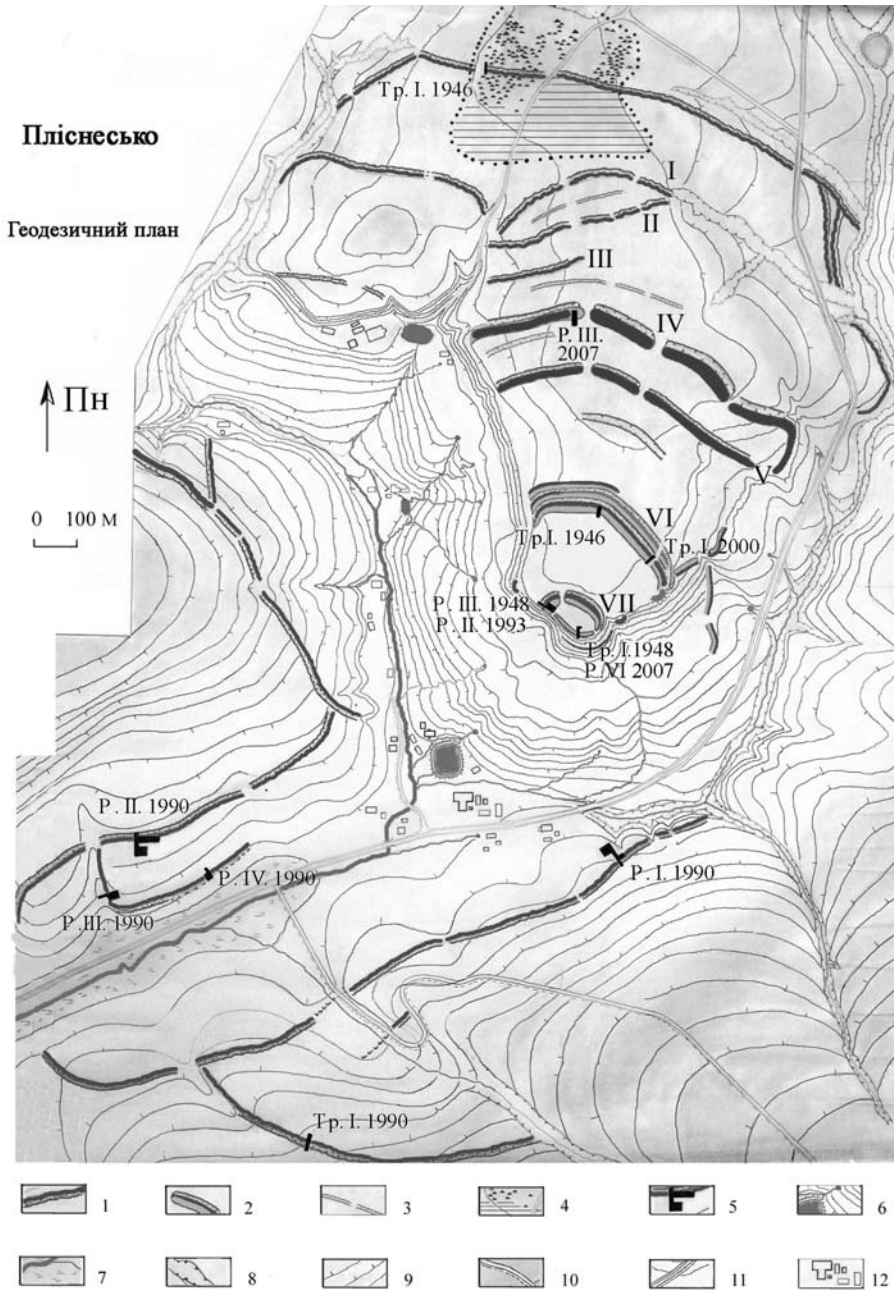

Рис. 22. Геодезичний план Пліснеського городища (за М. Филипчуком).

1 – оборонні лінії IX–X ст.; 2 – оборонні лінії IX–XIII ст.; 3 – палисад; 4 – курганний могильник XI–початку XII ст.; 5 – розкопи М. Филипчука; 6 – джерело, ставок; 7 – струмок; 8 – яр; 9 – горизонталі; 10 – ґрунтові дороги; 11 – шосе; 12 – сучасні будівлі.

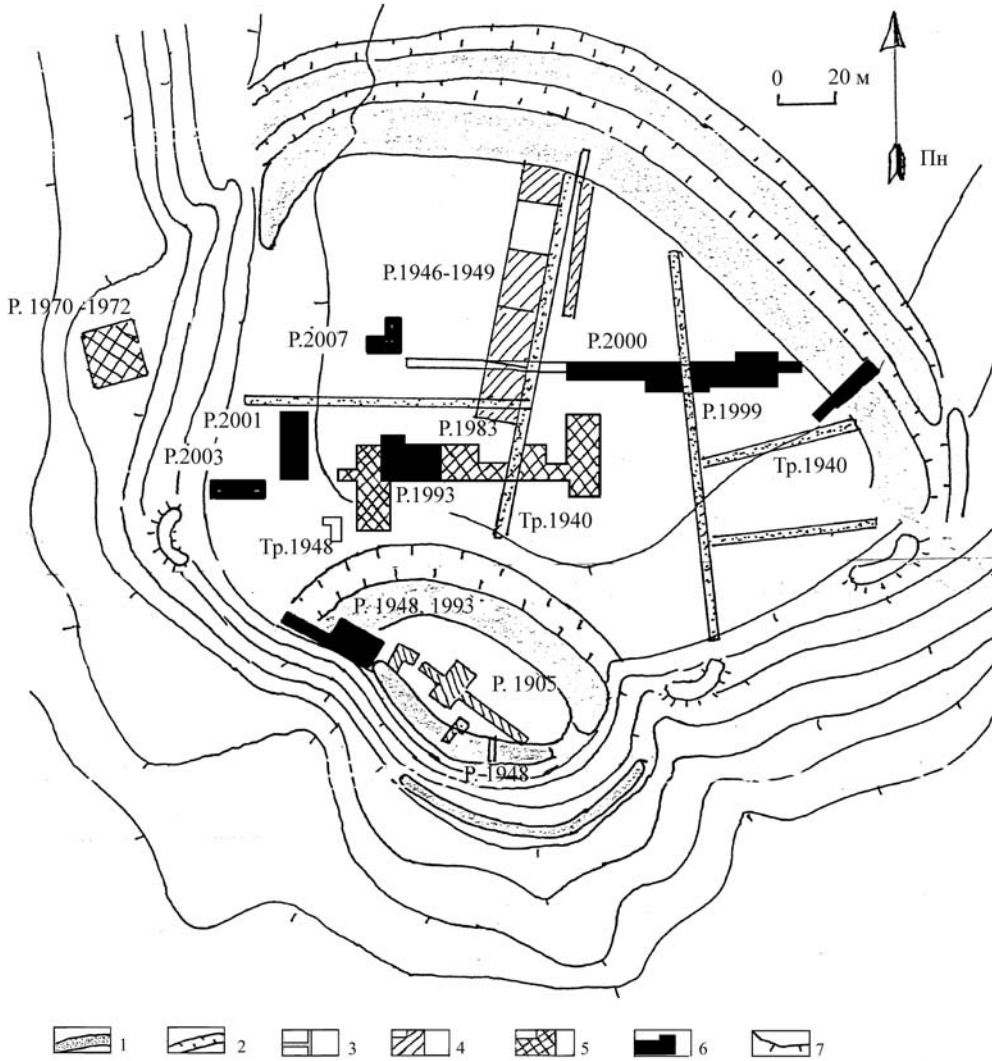

Рис. 23. План дитинця літописного Пліснеська.

1 – вал; 2 – рів; 3 – траншеї Я. Пастернака та І. Старчука; 4 – розкопи І. Старчука; 5 – розкопи Р. Багрія; 6 – розкопи М. Филипчука; 7 – горизонталі (проведені через 5 м).

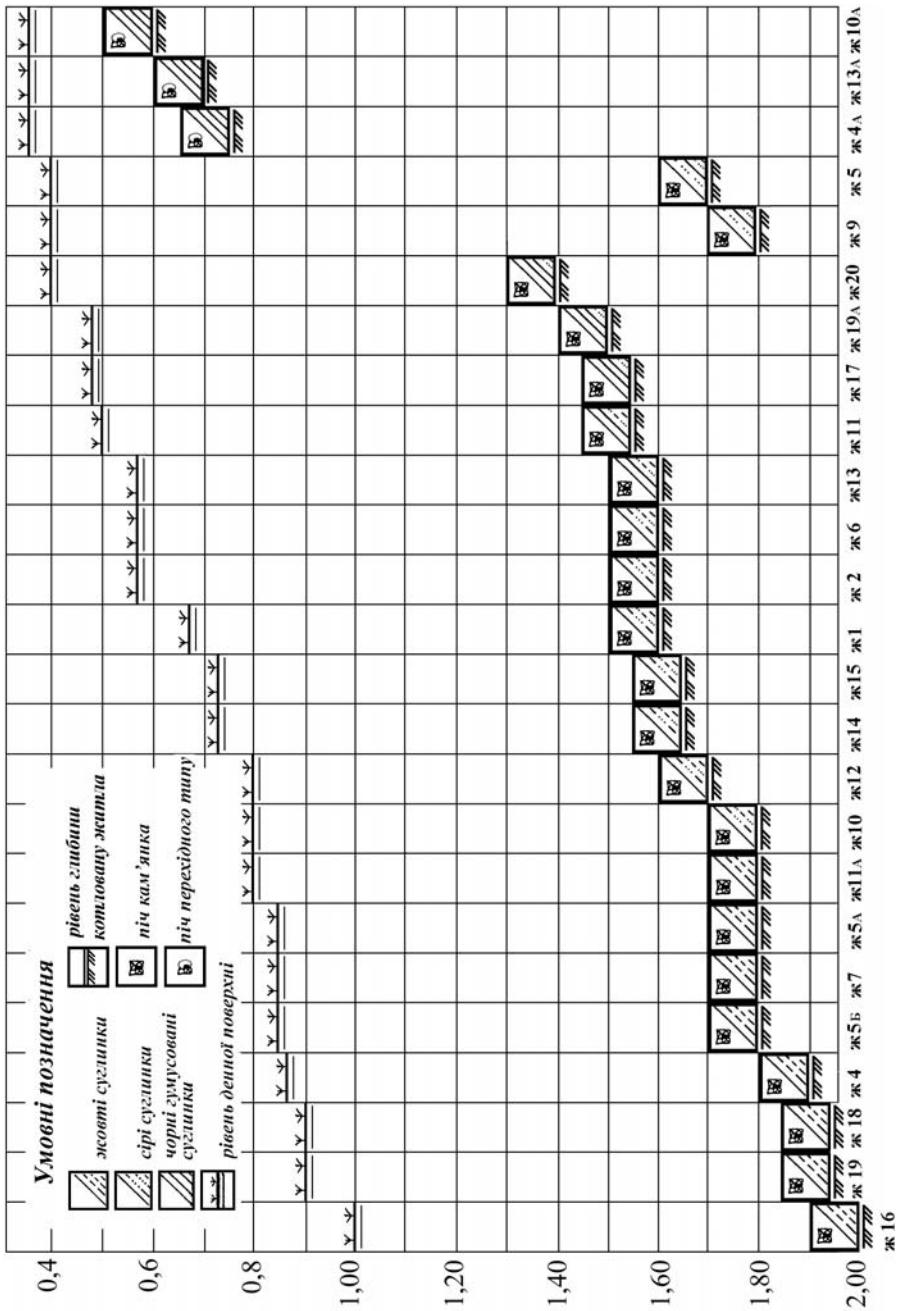

Рис. 24. Пліснесько. Розкоп І. Д. Старчука (1947–1948 рр.). Кореляційна таблиця місцезнаходження житлових об'єктів з урахуванням їхніх рівнів деної поверхні, глибин земляних котлованів, характеру ґрунтів у заповненнях та типах опалювальних пристроїв (інтерпретація М. А. Филипчука).

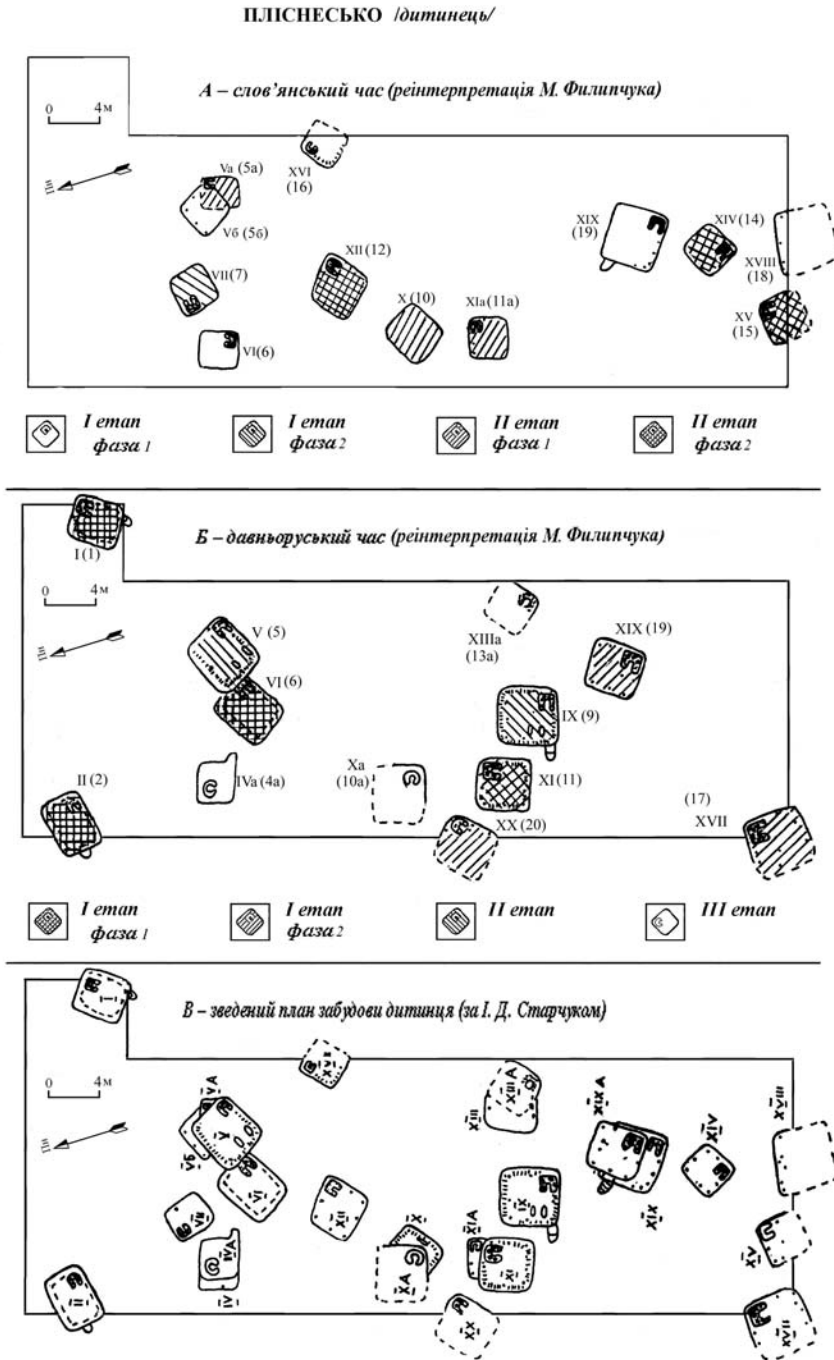

Рис. 25. План забудови дитинця в секторах №№ XIX, XXXI, XL.

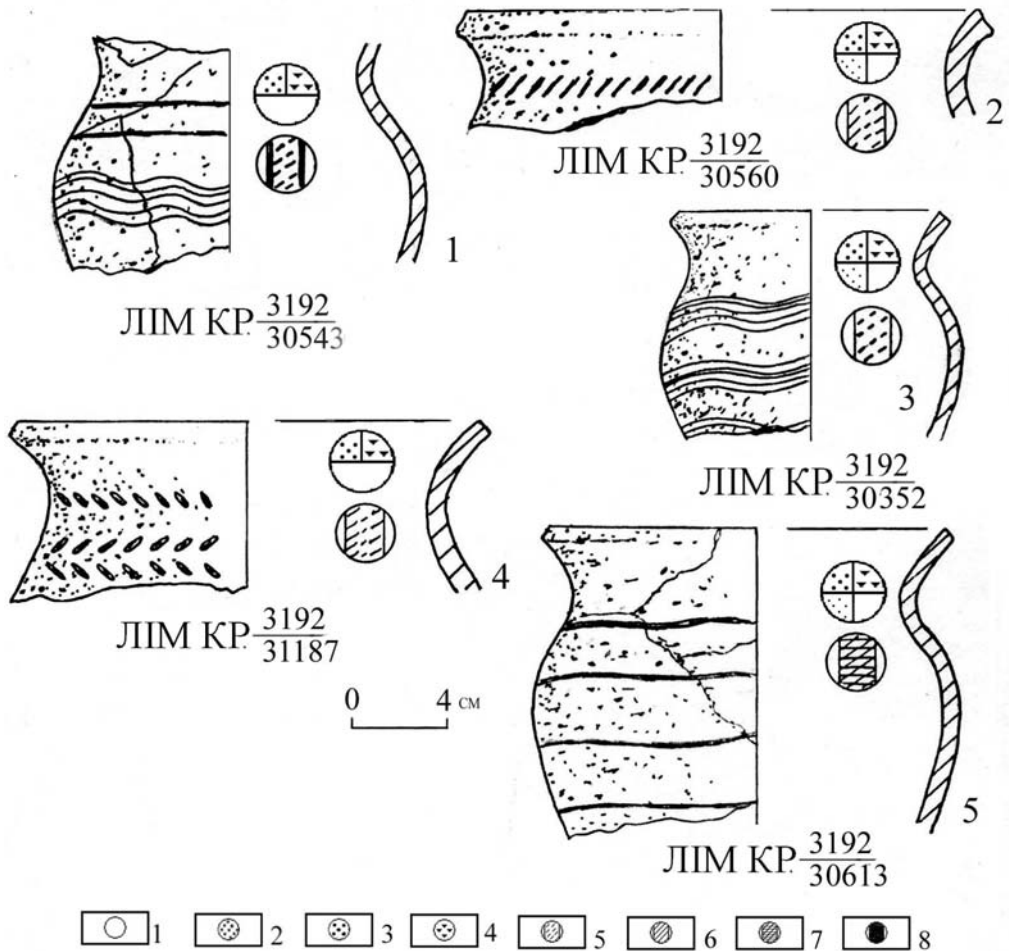

Рис. 26. Пліснесько. Розкоп І. Д. Старчука (1947-48 рр.). Керамічні горшки:

1-2 – з долівки житла № 56; 3 – з долівки житла № 16; 4 – з печі житла № 18; 5 – з долівки житла № 19.

1-4 – керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – середньозернистий пісок; 3 – великозернистий пісок; 4 – жорства; 5-8 – колір випалу: 5 – блідо-цеглястий; 6 – цеглястий; 7 – темно-коричневий; 8 – чорний.

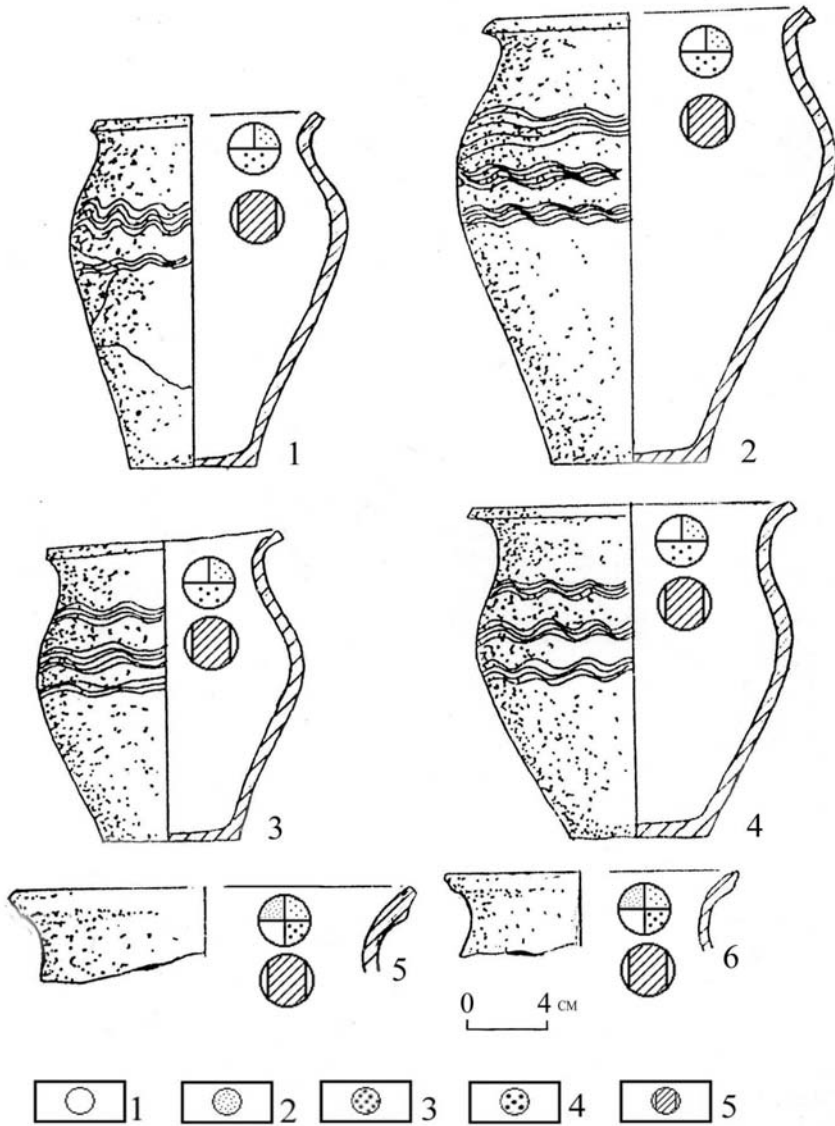

Рис. 27. Пліснесько. Розкоп І. Д. Старчука (1947–1948 рр.) та розкоп М. А. Филипчука (1990 р).
 1–4 – керамічні горщики з долівки житла № 7 (збірка археологічного музею ЛНУ ім. І. Франка);
 5–6 – керамічні горщики з долівки житла № 5.

1–4 – Керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – дрібнозернистий пісок;
 3 – середньозернистий пісок; 4 – великозернистий пісок; 5 – колір випалу – цеглястий.

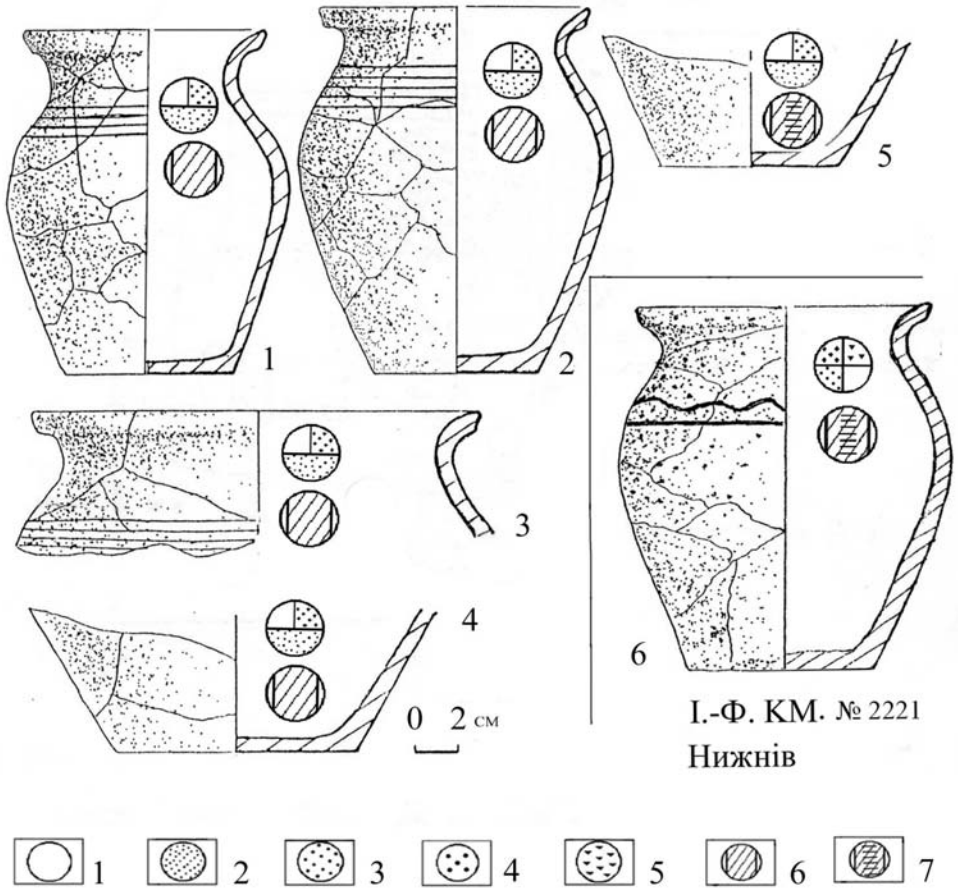

Рис. 28. 1–5 – Плісесько, розкоп М. А. Филипчука (1990 р). Керамічний посуд з долівки житла № 4; 6 – Нижнів. Горщик зі скарбом арабських дирхемів X ст.
1–5 – керамічне тісто: 1 – суглинкова маса; 2 – дрібнозернистий пісок; 3 – середньозернистий пісок; 4 – великозернистий пісок; 5 – жорства; 6–7 – колір випалу: 6 – цеглястий; 7 – цеглястий з темно-коричневим прошарком.

I	II		III		IV							V				
	IIa	IIб	IIIa	IIIб	IVa	IVб	IVв	IVг	IVa	IVж	IVз	Va	Vб	Vв	Vг	Va
Ж. 16	▨		■		U					⊙	⊙				┌	
Ж. 19	▨		■		U					⊙	⊙	19(A)	∇	∇		┌
Ж. 18	▨		■		U					⊙	⊙				┌	┌
Ж. 4	▨		■		U					⊙	⊙			4a		
Ж. 5 (Б)	▨		■		U					⊙	⊙	5.5a	∇			
Ж. 7	▨		■		U	U				⊙	⊙		∇		┌	
Ж. 5 (A)	▨		■		U	U				⊙	⊙	5	∇			
Ж. 11 (A)	▨		■			U				⊙	⊙	11	∇			┌
Ж. 10	▨		■			U				⊙	⊙			10a	┌	┌
Ж. 12	▨		■			U				⊙	⊙		∇	?		
Ж. 14	▨		■			U	U			⊙	⊙		∇	14a		┌
Ж. 15	▨		■			U	U			⊙	⊙		∇			┌
Ж. 1	▨		■				U			⊙	⊙					
Ж. 2	▨		■										∇			
Ж. 6	▨		■				U			⊙	⊙	5	∇		┌	
Ж. 13	▨		■											13a		┌
Ж. 11	▨		■				U			⊙	⊙		∇			┌
Ж. 17	▨		■				U			⊙	⊙					┌
Ж. 19 (A)	▨		■				U			⊙	⊙		∇	∇		┌
Ж. 20	▨		■				U	U		⊙	⊙		∇			┌
Ж. 9	▨		■				U			⊙	⊙		∇			┌
Ж. 5	▨		■				U			⊙	⊙		∇			
Ж. 4 (A)		▨		∩			U	∩	⊙	⊙	⊙					
Ж. 13 (A)		▨		∩			U	∩	⊙	⊙	⊙					┌
Ж. 10 (A)		▨		∩			U	∩	⊙	⊙	⊙				┌	┌

↑ сеп. IX – X ст.

↑ XI – сеп. XII ст.

Рис. 29. Пліснесько. Розкоп I. Д. Старчука (1947–1948 рр.). Кореляційна таблиця типів об’єктів, опалювальних пристроїв та кухонного посуду.

I – номер об’єкта. II – характеристика ґрунтів у заповненнях: IIa – заглиблених жител; IIб – наземних жител. III – типи опалювальних пристроїв: IIIa – печі-кам’янки; IIIб – глинобитні куполоподібні печі. IV – керамічні кухонні горщики, характер випалу та текстура керамічного тіста:

IVa – ранньокружальні горщики; IVб – кружальні горщики із манжетоподібним викінченням вінець (нередуковані); IVв – кружальні горщики із манжетоподібним викінченням вінець (редуковані); IVг – кружальні горщики із фігурним манжетоподібним викінченням вінець (редуковані); IVд – приземисті кружальні горщики з карнизоподібними вінцями; IVж – характер випалу; IVз – текстура керамічного тіста. V – типи пізніше нашарованих об’єктів: Va – заглиблені житла; Vб – ями; Vв – наземні житла; Vг – глинобитні куполоподібні печі та вогнища;

Vд – інгумаційні поховання середини XII–середини XIII ст.

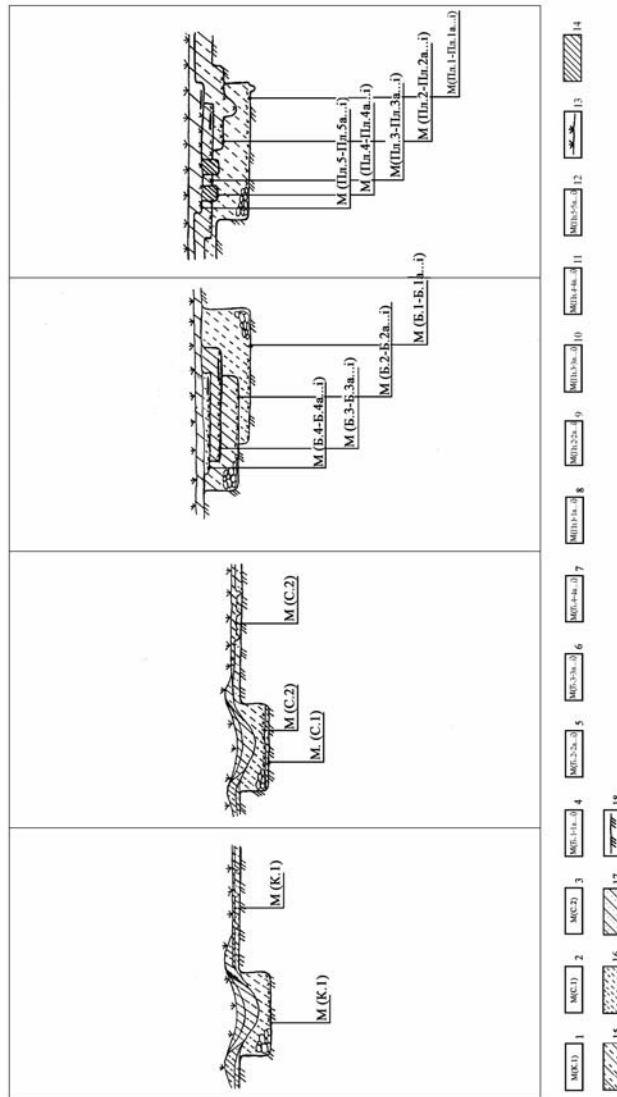

Рис. 30. Схема наведення аналогій “відкритого” типу за місцезнаходженням рухомого матеріалу. 1 – місце знахідок із “закритого” комплексу Коростоватського гнізда-поселення; 2 – місце знахідок із Стільського комплексу (I фаза ж. № 2, двір № 2); 3 – місце знахідок із Стільського комплексу (2 фаза ж. № 2, двір № 2); 4 – місце знахідок з селища Буківна (I етап 1а...і фази); 5 – місце знахідок з селища Буківна (II етап 1а...і фази); 6 – місце знахідок з селища Буківна (III етап 1а...і фази); 7 – місце знахідок з селища Буківна (IV етап 1а...і фази); 8 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (I етап 1а...і фази); 9 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (II етап 1а...і фази); 10 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (III етап 1а...і фази); 11 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (IV етап 1а...і фази); 12 – місце знахідок з комплексу в Пліснеську (V етап 1а...і фази); 13 – рівень сучасної поверхні; 14 – чорні гумусовані суглинки; 15 – жовті суглинки; 16 – світло-жовті суглинки; 17 – сірі опідзолені суглинки; 18 – лес.

**RAYKOVECKA CULTURE IN UKRAINIAN
PRYKARPATTIAN REGION: CHRONOLOGY AND PERIODIZATION**

Mykhailo Fylypchuk

*Ivan Franko National University of Lviv
Institute of Archeology*

79000 Universytetska st., 1
Lviv, Ukraine

The condition of chronology and periodization of landmarks of the last quarter of I millennia B. C. in Ukrainian Trans-Carpathian area was viewed. There had been analyzed theoretically-methodological approaches towards Raikovik culture settlements dating and on this basis own approaches and generalization towards mentioned questions were suggested.

Key words: Raikovik culture, Ukrainian Trans-Carpathian area, ceramic dishes, pot, chronology, periodization, phase, stage, period.

Стаття надійшла до редколегії 04.0.2008

Прийнята до друку 10.03.2008